

СТРІЙ

№2, ч. 2, 2020

до... ня з історії одягу

Стрій – науково-популярний журнал присвячений дослідженням з історії одягу. Журнал розміщує наукові та науково-популярні матеріали з історії одягу та уніформології, дослідження текстилю й аксесуарів цивільного та військового костюму, фалеристики та вексилології. Чільне місце у журналі посідають статті присвячені проблемам практичної реконструкції як окремих предметів та технологій, так і цілісних комплексів одягу та спорядження.

Журнал виходить один раз на рік та розповсюджується в електронному вигляді безкоштовно.

Історичний стрій

Наталья Скорнякова

Хлопковые ткани в раннемодерной Европе3

Сергій Шаменков

Одяг, військове спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини середини – другої половини XVIIст.9

Уніформологія

Артем Папакін

«Жупан історичний... шаровари козацькі»: псевдокозацькі елементи військового одягу українських збройних формувань 1917–1921 рр.....43

Спорядження

Володимир Прокопенко

До питання еволюції східноєвропейських шабельних перехресть XV–XVII ст.....65

ISSN 2706-7203 (друкована версія), **ISSN 2706-7211** (електронна версія)

Редакційна колегія

Прокопенко В.М., к.х.н (Київ)
Адаменко Д.В. (Київ)
Папакін А.Г., к.і.н. (Київ)
Сичевський С.В. (Київ)
Тоїчкін, Д.В., к.і.н. (Київ)
Шаменков С.І. (Одеса)
Щибря В.В., к.і.н. (Київ)

Над випуском працювали

Головний редактор –
Прокопенко В.М.
Редактор – Папакін А.Г.
Технічний редактор та
дизайн – Безобчук О.В.
Перекладач –
Лісниченко О.І.

Зареєстровано Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 23861-13701 Р від 19.04.2019

Адреса: Україна, 03058, а/с 9,
Прокопенко Володимир Михайлович
Сайт: <http://striy.org.ua/>
E-mail: email@striy.org.ua

Малюнок на обкладинці: отаман Ю. Божко, 1919 р.
Малюнок Артема Папакіна.

Журнал опубліковано за посиланням:
http://striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_2_2_2020

Striy. Historic Clothing Studies

Striy is a popular science journal on the research of the history of clothing. The journal publishes scientific and popular materials on the history of clothing and uniforms, studies on textiles and accessories for civil and military suits, phaleristics and vexillology. A major place in the journal will be allocated for articles on the issues of practical reconstruction of individual items and technologies, as well as comprehensive sets of clothing and equipment.

The journal is published once a year and distributed electronically free of charge.

Historical Clothing

Natalya Skornyakova

Cotton fabrics in Early Modern Europe 3

Serhii Shamenkov

Clothing, military equipment and appearance of cossack officers in the middle – second half of the 17th century 9

Uniformology

Artem Papakin

“Historical zhupan... cossack sharovary”: pseudo-cossack components of Ukrainian military dress in 1917–1921 43

Equipment

Volodymyr Prokopenko

On the study of the evolution of Eastern European saber crossguards of the 15th–17th Centuries 65

ISSN 2706-7203 (print version), **ISSN 2706-7211** (online version)

Editorial Board

Prokopenko V.M., PhD (Kyiv)
Adamenko D.V. (Kyiv)
Papakin A.H., PhD (Kyiv)
Sychevs'kyj S.V. (Kyiv)
Toichkin D.V., PhD (Kyiv)
Shamenkov S.I. (Odesa)
Shchybria V.V., PhD (Kyiv)

Editorial Board of the Volume

Chief Editor – Prokopenko V.M.
Editor – Papakin A.G.
Technical Editor and Design – Bezobchuk O.V.
Translator – Lisnychenko O.I.

Registered Ministry of Justice of Ukraine

Certificate of registration:
KB № 23861-13701 P from 19.04.2019

Address: Ukraine, 03058, PO Box 9

Prokopenko Volodymyr

Site: <http://striy.org.ua>

E-mail: email@striy.org.ua

Drawing on the cover: otaman Y. Bozhko, 1919.

Drawing by Artem Papakin.

The journal is published by the link:

http://striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_2_2_2020

Сергій Шаменков

Одяг, військове спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини середини – другої половини XVII ст.

Ключові слова: *козацька старшина, зовнішній вигляд, одяг, спорядження, XVII ст.*

На підставі комплексу письмових і зображувальних джерел досліджено питання зовнішнього вигляду, зачісок і одягу української старшини середини – другої половини XVII ст. Розглянуто види головних уборів, плечового і поясного одягу, білизни, рукавиць, панчіх і взуття, а також озброєння і військового спорядження, що використовувалися у середовищі козацької старшини цього часу. У статті дається пояснення термінам, що позначали різні види плечового одягу, такі як жупан, кафтан, серм'яга, кунтуш, долман, делія, ферязь, опанча, шуба. Належну увагу приділено різновидам поясного одягу, які носили представники української старшини заявленого періоду: штани, гачі, убранє, шаровари. Пояснено основні відмінності між цими різновидами одягу і особливості їхнього крою.

Serhii Shamenkov

Clothing, Military Equipment and Appearance of Cossack Officers in the Middle – Second Half of the 17th Century

Keywords: *cossack officers, appearance, clothing, military equipment, 17th Century.*

Based on a set of written and pictorial sources, the issue of appearance, hairstyles and clothes of Ukrainian cossack officers in the middle - second half of the 17th Century are researched. The article covers the types of headwear, shoulder and waist clothing, underwear, gloves, stockings and footwear, as well as weapons and military equipment used by the cossack officers at that time. The article explains the terms used to denote different types of shoulder clothing, such as a zhupan, kaftan, sermiaha, kuntush, doloman, deliya, feriaz, opancha, shuba. Due attention is paid to the types of belt clothing worn by representatives of the Ukrainian officers of the period: shtany, hachi, ubranie, sharovary. The main differences between these types of clothing and specifics of their style are explained.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

Буремні події, що відбувалися на теренах України за останні століття, на жаль, спричинили знищення багатьох пам'яток козацької доби. Зникли портрети та полотна, документи, тестаменти та родинні збірки, а замість правдивої інформації з'явилися численні антиісторичні нашарування, стереотипи та романтичні художні домисли. Однак, незважаючи на це, за допомогою автентичних зображень, що збереглися до наших часів, та згадок в історичних документах, описах та тестаментів ми маємо змогу з'ясувати, як виглядали насправді представники козацької старшини, які зачіски вони носили, який в них був одяг, яке військове спорядження вони використовували. Лівова частина зображень козаків та козацьких старшин дійшла до нас у роботах талановитих художників XVII ст.: Вільгельма Гондіуса, Абрагама ван Вестерфельда та Еріка Дальберга. Роботи А. ван Вестерфельда дійшли до нас в якісних перемальовках. Полотна, що були ним написані, в деталях збігаються з цими малюнками, і тому в нас немає підстав їм не довіряти. На жаль, самі полотна зникли під час Другої світової війни, але залишилися їх фотографії. Згадані художники були очевидцями подій та ретельно передали в своїх роботах безліч цікавих деталей, що стосуються зовнішнього вигляду, одягу та озброєння своїх сучасників. Багато таких деталей мають прямі аналоги серед збережених музейних артефактів та простежуються на роботах інших митців. Роботи цих художників визнані в науковому світі достовірними, а тому ми в цій статті долучаємо їх до історичних джерел. Крім зазначених митців, ми наводимо і роботи менш знамих художників XVII ст., в чийх роботах зображені українські козаки та старшина.

Зовнішній вигляд та зачіски

В українському суспільстві побутують стереотипні думки про зачіски, що виникли під впливом мистецьких творів та романтичних уявлень. Згідно з ними, всі козаки голили бороду, залишаючи довгі вуса, а на голеній голові носили довгу пасму волосся – оселедець. Чим довшим він нібито був, тим краще; начебто його навіть замотувати навколо вуха.

Однак історичні джерела засвідчують інший стан речей. Модні тенденції змінювалися: так, у 40–50-ті роки носили інші зачіски, ніж в останній чверті XVII ст., в наступному столітті настали зміни, і саме тоді поширилася відома всім козацька зачіска-оселедець. Якщо уважно роздивитися зображення української козацької старшини часів гетьманування Богдана Хмельницького та його найближчих наступників, то з'ясується, що далеко не всі голилися. Більше того, складається враження, що серед представників старшини були кардинально інші уподобання. Зокрема, полковник Київського реєстрового полку Михайло Кричевський, замальований придворним художником князя Януша Радзивілла А. ван Вестерфельдом в 1649 р., не носить оселедця та довгих вусів. Навпаки, в нього короткі вуса, що стирчать догори, а волосся на голові підголене за шляхетською модою (Мал. 1, а) (“Portrait of Michael Krzyczewski”; Ковалевська 74). Бороди носять як гетьмани Петро Сагайдачний (Мал. 2, в) (Барвінський 23; Ковалевська 29) і Андрій Могила (Мал. 1, б) (“Ritratto del Capitano”), так і низка козацьких полковників, що зображені на малюнках А. ван Вестерфельда. На титульному аркуші до праці Йоахима Пасторіуса «Bellum Scythico-Cosacium» 1652 року видання показані козаки з бородами і в одного (крайня фігура з правого боку) видна доглянута клиноподібна борідка (Мал. 3, е) (Pastorius).

Полковник Мартин Небаба, зображений тим же А. ван Вестерфельдом в 1651 р. в своєму щоденнику, носить охайну доглянуту бороду та невелике пасмо волосся, що спадає до середини лоба (Мал. 1, г) (Мицик та Березенко 3). Такого ж типу короткі пасма волосся разом із невеликими вусами та бородами носять і інші козацькі старшини на малюнку А. ван Вестерфельда, що зображує прийом Янушем Радзивіллом козацьких старшин-послів на перемовинах 9 вересня 1649 р. та 15 червня 1651 року (Мал. 3, а) (Dreścik 414). Короткі, загнуті догори вуса показано на зображенні з поетичного памфлету на козацького полковника Максима Кривоноса (Мал. 1, в) (Грушевський *Ілюстрована історія* 301; Ковалевська 74). Бороди та короткі вуса, а в деякого з козаків також вуса, що звисають, показані на постатях з картушів до мап Гійома Левассера де

а

б

в

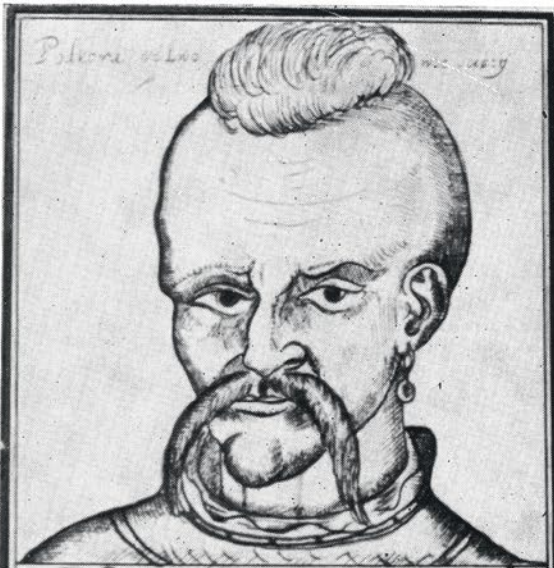

г

Мал. 1. (а) – Полковник київського реєстрового полку Михайло Кричевський, замальований після загибелі в битві під Лоевом в 1649 р. (б) – Гетьман Андрій Могила (Могиленко), гравюра XVII ст. (в) – Полковник Максим Кривонос, сатирична гравюра 40-х рр. XVII ст. (г) – Полковник Мартин Небаба, зображений в 1651 р. в своєму щоденнику А. ван Вестерфельдом.

Боплана (Мал. 3, в) (Байцар) (Мал. 3, д) (“*Tyrus Generalis Ukrainae*”). Якби старшина носила довгі оселедці, то художники напевно підкреслили би цей момент та показали б його там, де його було б видно, однак ні на гравюрах В. Гондіуса (Мал. 3, д) (Мал. 3, е), ні на замальовках А. ван Вестерфельда цього немає. Так само на

портретах Б. Хмельницького 1650-х рр. або не показано оселедця, або зображено коротке пасмо волосся до середини лоба (Мал. 2, д) (Грушевський *Ілюстрована історія* 296) (Мал. 2, г) (Белікова та Членова 375; Ковалевська 62). Натомість на малюнках деяких простих козаків авторства В. Гондіуса показані достатньо довгі

а

б

в

г

д

е

№2(ч.2) (2020)

◀ **Мал. 2.** (а, б) – Іван Підкова та Григорій Голубок, портрети початку XVII ст. Показані різні варіанти вусів та чуприн, у вухах обидва носять кільчики. (в) – Гетьман Петро Сагайдачний, гравюра на дереві з книжки Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». Він носить досить велику охайну бороду, ознаку статечності, дуже популярну серед всіх прошарків суспільства. (г) – Портрет Богдана Хмельницького авторства В. Гондіуса. (д) – Богдан Хмельницький, гравюра середини XVII ст. (е) – Богдан Хмельницький, малюнок з літопису Величка початку XVIII ст.

оселедці. На зображеннях козацьких старшин кінця 1650–1660-х рр. ми знову зустрічаємо поєднання підголеної голови з чуприною та охайною доглянутою бородою, як у полковника Київського реєстрового полку Антона Ждановича. А. Жданович, на той час вже наказний гетьман, який керував козацькими полками в польському поході, показаний на гравюрі 1656 р. із натурних замальовок шведського військового та художника Е. Дальберга серед послів до шведського короля Карла X (Мал. 3, г) (Савчук 54-56). Поряд з А. Ждановичем показано кількох козацьких старшин, серед яких другим або третім за великою мірою вірогідності показано полковника Івана Богуна. В такому разі ми маємо можливість побачити, як він виглядав. І. Богун займав високу посаду в корпусі А. Ждановича, тому цілком логічно є його присутність при такого рівня візиті. І. Богун, як і інші козацькі старшини, показані із доглянутими великими чупринами та невеликими вусами з кінцями, спущеними донизу, а оселедців немає ні в кого.

На надгробній хоругві з зображенням Ніжинського полковника Григорія Гуляницького (Мал. 4, а) (Крвавич та Стельмашук 33; Косів 90; Ковалевська 99) показано просту зачіску, дещо довге волосся позаду, охайну підстрижену коротку бороду та короткі вуса. Козацькі послі до польського короля Яна Казимира в 1661 р. (Мал. 4, б) (“Session of the Polish Senate”) носять прості зачіски з підголеними скронями та короткі вуса. Присутня на освяченні прапора козацька старшина, що

зображена в служебнику Лазаря Барановича 1665 р. (Мал. 4, в) (Сокирко 224), поголена, із вусами та короткими пасмами волосся до середини лоба. Такого ж типу зачіску носить Лубенський полковник Леонтій Свічка (Мал. 4, г) (Белікова та Членова 98-99; Ковалевська 16). В той же час в книзі П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі» вміщено портрет, що показує козацького полковника Карпа Півторакожуха (Мал. 4, е) (Шевальє 85), на якому той поголений та з довгими вусами. Гетьман Дорошенко на відомій гравюрі представлений з досить великою доглянутою бородою, а зображені в літописі Самійла Величка (перша чверть XVIII ст.) козацькі гетьмани носять всі перелічені варіанти. На іконах, де фігурують представники козацької старшини, наприклад Покрова Богородиці з фондів Чернігівського обласного художнього музею ім. Григорія Галагана (Мал. 4, д) (Ковалевська 18; Завітій), старшина носить недовгі вуса та тонкий оселедець-пасму до середини лоба. На малюнку з літопису С. Величка Б. Хмельницький взагалі показаний з непідголоною головою, з короткою зачіскою та маленьким тонким пасмом попереду (Мал. 2, е) (Грушевський *Ілюстрована історія* 317; Ковалевська 70).

Підсумовуючи викладене, можемо зазначити, що в часи Б. Хмельницького та пізніше в старшинському середовищі в моді переважно були зачіски по польській моді, з огляду на модні уявлення: підголені зверху та з боків, з короткою чуприною, з короткими вусами, бородами різних розмірів. В той же час, частина козацької старшини голилася, залишаючи короткі чи помірної довжини вуса та невелику пасму волосся довжиною до середини лоба. Також ми не виключаємо, що інколи дехто із простих козаків могли носили довге пасмо-оселедець. Деякі зі старшин носили в вусі кільчик, такої форми як на портретах козацьких ватажків кінця XVI – початку XVII ст. Івана Підкови (Мал. 2, а) та Григорія Голубка (Мал. 2, б) (Жолтовський 130, Ковалевська 59), або як на портреті Тимоша Хмельницького XVIII ст. (Ковалевська 72), що є копією більш раннього портрету XVII ст. Мода на кільчик проіснувала майже до кінця XVII ст., зокрема, на портреті короля Яна III Собеського роботи Гонзалеса Кокса король також зображений із кільчиком.

Іконографічні джерела, що показують одяг

До вище згаданих зображень козацької старшини, де окрім зачісок простежується й одяг, варто додати ще кілька прикладів. Зокрема, ряд сатиричних польських памфлетів XVII ст. містить портрети козацької старшини. Один з них зображує М. Кривоноса (Мал. 1, в), нехай в сатиричній формі, але це єдиний відомий та достатньо реалістично поданий його портрет. На ньому полковника зображено в делії з хутряним коміром та жупані з петлицями. В памфлеті поряд містився ще один портрет – полковника К. Півторакожуха (Мал. 4, є). Його зображено в довгому жупані та делії з коміром та розрізними рукавами. Якість гравюри не дозволяє прослідкувати, що саме зображено на голові. Як варіант, це може бути один з можливих способів носіння хутряних шапок, що зустрічається в іконографії періоду – коли шапку клали на голову (“Незвичайний спосіб. Ч. I.”; “Незвичайний спосіб. Ч. II.”). На картушах до Генеральної мапи України Г. Л. де Боплана кінця 1640-х рр., що виконав В. Гондіус (Мал. 3, д), досить ретельно показано одяг як козаків, так і козацької старшини, аналогії якого зустрічаємо серед писемних джерел та збережених артефактів. В картушах на поста-тях ми бачимо різні шапки, короткі жупани або доломани, зверху на які одягнуто коротко-рукавні менти (кроєм схожі до делії), опанчі із хутряним коміром. На ногах одягнутий угорського типу вузький поясний одяг, заправлений у чоботи. Аналогічний одяг козацької старшини періоду 1650-х рр. на кількох малюнках показує і А. ван Вестерфельд – зокрема, він присутній на гравюрі із прийомом Я. Радзивіллою козацьких послів (Мал. 3, а) (Мал. 3, б) (Dreścik 414).

На малюнку із надгробної хоругви полковника Г. Гуляницького (Мал. 4, а) ми бачимо червоний довгий жупан з коштовної орнаментованої тканини та таку ж коштовну ферець, або делію, підбиту хутром. Також кольоровий з хутром верхній одяг бачимо на картині, що зображує козацьких послів на прийомі короля Яна Казимира (Мал. 4, б). Козацька старшина з зображення в служебнику Лазаря Барановича (Мал. 4, в) носить довгі жупани нижче коліна червоного, зеленого та синього кольорів, зверху на які накинута зелений та червоний

Мал. 3. (а) – Гравюра А. ван Вестерфельда, козацька делегація до гетьмана Я. Радзивілла в 1651 р. На чолі делегації наказний гетьман (чернігівський полковник) С. Пободайло, поряд сотники О. Передримирський та Кланевський. (б) – Гравюра А. ван Вестерфельда 1649 року, козацькі послы до гетьмана Я. Радзивілла на чолі з козацьким полковником С. Мужилівським. (в) – Картуш до мапи Г. Л. де Боплана 1650 р. (г) – Фрагмент гравюри, що показує українську частину делегації до шведського короля Кала X в 1656 р. На гравюрі зображено Антона Ждановича, наказного гетьмана та полковника київського реєстрового полку, а за ним козацька старшина, серед яких має бути і Іван Богун. (д) – Гравюра В. Гондуса до Генеральної мапи України Г. Л. де Боплана 1640-х рр. («*Typus Generalis Ukrainae*»). Показані типи козаків та старшини, всі носять вузькі типи поясного одягу – убранє, доломани чи жупани, опанчу, коротко-рукавну делію, шапки різних типів, у старшини до шапки з круглим верхом вставлено позаду за околицю пір'я. (е) – Фрагмент Титульного аркуша з праці І. Пасторіуса у виконанні В. Гондіуса, що зображує полонених козаків з-під Берестечка у 1651 р. Показані короткі вуса, в одного клиновидна борідка, добре видно заправлені в чоботи помірно широкі штани, на постаті козака на тлі, виразно показані вузькі убранє.

одяг із золотими петлицями. Цікаві зображення козацької старшини, що використовують той самий сюжет, містяться в Титулярнику царя Олексія Михайловича 1672 р. (Мал. 5, в) (*Портреты, гербы и печати* 45) та на печатці Малоросійського приказу 1677 р. (Мал. 5, б) (“*Pechat Malorossiyskogo prikaza*”). Внизу під царським орлом показані представники козацької старшини в одязі різних кольорів: тут можна побачити короткі білі або світло-жовті жупани чи доломани, світло-червоні жупани, вузький поясний одяг угорського типу – убранє, та жовті чоботи. Цікаві постаті старшин, в яких зверху на доломани з подолом вище коліна одягнуті червоні та зелені делії із хутряним коміром та довгими рукавами. Чітко видно вузькі червоні обтислі убранє, та жовті черевики на підборах.

Цікавою виглядає постать козацького гетьмана Стефана Куницького, присутнього на страті

а

б

в

г

д

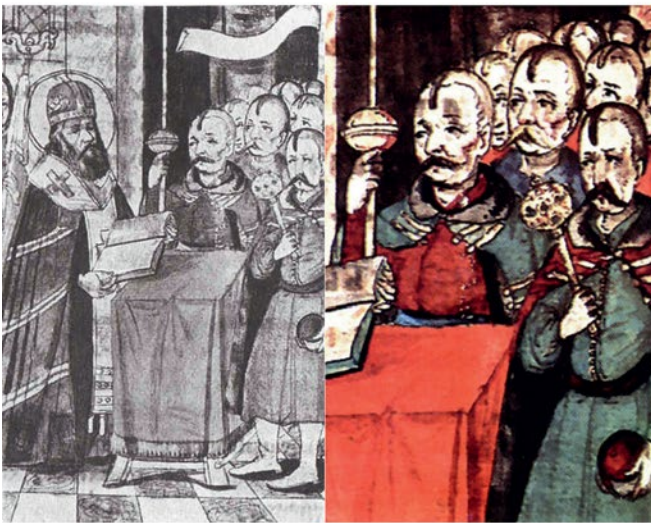
е

а

б

в

г

д

е

є

Мал. 4. (а) – Ніжинський полковник Г. Гуляницький, зображення з надгробної хоругви. Він носить зачіску «під макитру», вуса та доглянуту «шкіперську» бороду. Зверху на жупан одягнуто ферязь. (б) – Козацькі послы до польського короля Яна Казимира. (в) – Козацька старшина в 1665 р. на освяченні прапора. З зображення в служебнику Лазаря Барановича. (г) – Фрагмент ікони «Розп'яття» із зображенням лубенського полковника Леонтія Свічки, кінець XVII ст. (д) – Козацька ікона кінця XVII ст. з містечка Бахмач на Чернігівщині. (е) – Гетьман С. Куницький та його козаки, 1684 р. Відтиск гравюри зберігається в Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника. (є) – Полковник Карпо Півторакожуха, гравюра 1640-х років із памфлету, оригінал в XIX ст. перебував в Гданському архіві.

№2(ч.2) (2020)

полонених після битви в 1684 р. (Мал. 4, е)¹. Гетьмана зображено в захисному обладунку; важко сказати, чи це данина бароковій моді в зображеннях полководців, чи дійсно наприкінці XVII ст. гетьманом міг використовуватися такий захисний обладунок. Під обладунками видно довгий одяг, підбитий хутром, на ногах штани, заправлені в високі чоботи. На фігурах козаків поряд видно, що штани у всіх неширокі та заправлені в чоботи; ймовірно, за кроєм вони близькі до угорського типу.

Ще одне джерело, де міститься зображення козацької старшини та про яке варто згадати – рельєф 1670-х рр. з надгробку польського короля Яна Казимира, «Тріумф Яна Казимира під Берестечком» з церкви Сен-Жермен де Пре в Парижі. Не вдаючись у мистецтвознавчі трактування сюжету, слід зазначити, що його автор Жан Тібо досить точно показав на рельєфі чимало предметів, які мають прямі аналогії як в археологічних знахідках, так і серед іконографічних пам'яток. А це дає нам підстави, хоч і з деякими обмовками, вважати його достатньо правдивим джерелом. На одному з фрагментів показано козацького ватажка із перначем, який зверху на довгому жупані носить опанчу, на його голові – шапка, яка нічим не відрізняється від решти козацьких шапок на цьому рельєфі.

Згадки в документах

Згадок та описів, що розповідають про одяг козацької старшини в період перед початком козацького повстання, небагато. Шимон Старовольський, описуючи зовнішній вигляд козаків першої чверті XVII ст., згадує і старшину: «Залізної броні або панцира не носить ніхто, навіть гетьман» (Вирський 373). Новообраний у 1622 р. козацький гетьман Оліфер Голуб носить, як і всі хто його оточує (старшина та прості козаки), звичайні прості сірі серм'яги (Сас 235). Про кольори вбрання Ш. Старовольський пише так: «Хіба лише яким там старшим (старшині. – С.Ш.) однострої кольорові від короля дарують. Ці поношені червоні покрови вершники лише носять» (Вирський 389). Таким чином

Ш. Старовольський можливо підкреслює, що в червоні одяжі могли вбиратися представники вищої козацької військової ланки, в той час як інші командири напевно не відрізнялись одягом від простих козаків.

За наступними свідченнями можна уявити, як виглядали старшини запорожців під час відносного мирного життя, зокрема, на прикладі війська Т. Хмельницького, що прибуло на весілля молодого гетьманича з донькою Молдавського господаря. Тимош несильно переймався зовнішнім виглядом, хоч він і був одягнутий в атласний кармазиновий жупан та підбиту соболями оксамитову ферязь, але наче «з чужого плеча». Полковників, убраних за польською модою, було небагато, більшість виглядали як голота (Венгжиновський 38). Як бачимо, напередодні повстання 1648 р. та на початку війни для представників козацької старшини, які мали можливість вдягнутися в коштовний одяг, не вважалося чимось образливим носити просту серм'ягу під час урочистих подій, таких як обрання гетьмана чи весілля гетьманича. Виходячи з тексту, навіть складається враження, що іноді козацька сіра серм'яга мала якийсь символічний контекст специфічної мілітарної субкультури професійних воїнів-козаків.

Цікавий та докладний опис одягу залишився після героїчного опору та смерті полковника М. Небаби в 1651 р.: «На Небабі жупан отласовий зелений, коштовний панцир, поверху лосина шкіра з золотими гудзями й таким же шнурком: шабля в оправі, перстень на пальцю і хрест золотий» (Грушевський *Історія України* Т.9: 322). Цей опис потребує пояснень: на (Мал. 1, г) замальовано з натури той самий момент, описаний вище, отже згадана лосина шкіра – це не що інше як каптан з лосиної шкіри жовтуватого відтінку. Подібні каптани в якості захисту використовували ще й у XVIII ст.

В діаріюші Зборівської експедиції міститься цікавий та досить детальний опис того, в що був одягнутий гетьман Б. Хмельницький для зустрічі з Адамом Киселем та королем Яном Казимиром: «*miał zatuloną czapkę na uszy, aksamitną, czerwona, sobola nadtartą, żupan atlasowy, kontusz włosiany atlasowy z pętliczkami ze srebrem drobnemi i łubie*»

¹ Відтиск гравюри зберігається в бібліотеці ім. Стефаника, м. Львів. Користуючись можливістю дякую Тарасу Чухлібу за надане якісне зображення для публікації.

(Michałowski i Nagielski 203). Маючи можливість вдягатись вишукано, гетьман Б. Хмельницький іноді вдягався дуже невибагливо, на кшталт простого козака. Таким його побачив Антиохійський патріарх Макарій: «Он подъехал от городских ворот с большою свитой, среди которой никто не мог бы его узнать: все были в красивой одежде и с дорогим оружием, а он был одет в простое короткое платье и носил малоценное оружие... Он тотчас уехал под проливным дождем, направляясь к своему войску. На нем был белый дождевой плащ.» («Путешествие антиохийского патриарха» 33, 35).

В той же час одяг із звичайного білого сукна під час військових дій використовували не тільки прості запорозькі козаки; такі випадки нам відомі і серед старшин. В 1659 р. в переліку одягу захоплених в полон козацьких старшин зустрічаємо на С. Гавратинському: «кафтанъ бѣлой суконной», а на І. Душинському «кафтанишко бѣлой абинной» (Акты 15: 456, 457).

Прагнучи задовольнити потреби своїх полковників, гетьман Б. Хмельницький під час облоги Львова в 1655 р., звернувся до мешканців міста з вимогою викупу, де серед іншого вимагав: «на полковників і на різних військових старшин п'ятдесят сувоїв кармазину, двісті сувоїв півгранату, десять штук адамашку» (Крип'якевич Документи 452). В низці листів, що дійшли до нашого часу, описано процедуру перемовин. Львівський магістрат категорично не погоджувався на такий викуп, мало того, значно знизив обсяг контрибуції і зібрав лише гроші та деякі товари (Józefowicz 200). Завдяки цьому документу ми можемо уявити, які ґатунки сукон бажали використовувати в війську Б. Хмельницького в одязі старшини. Але виходячи з того, як проходили перемовини, навряд чи Б. Хмельницький отримав бажане.

Головні убори

В зазначений період, вочевидь, найбільш розповсюдженими головними уборами стають шапки, з великими та невеликими округлими верхами. Шапки шилися повністю з хутра, хутром всередину, та були покриті ззовні, зі зворотного боку шкіри тканиною. Масив хутра міг бути цілим або зібраним з різних шматків

хутра. Опушка могла бути широкою та з розрізом спереду, а також з вузькою цільною опушкою. У якості хутра на шапки козацької старшини використовувалося як коштовне (таке як соболь), так і більш просте хутро (лисяче або навіть бараняче). Соболів купували або отримували в якості жалування, наприклад: «жалование есаулу войсковому Петру Забѣль да ясаулу войсковому ж Степану Афонасьему по сороку соболѣй челоуѣку» (Книги разрядныя 1030), «шапка черная суконная съ соболемъ» («Опись движимого имущества» 1135).

Покривали шапки переважно червоною тканиною, сукном чи шовком різних ґатунків. Описані шапки в реєстрі речей гетьмана Івана Самойловича дають можливість дізнатися, які використовувалися хутра, як могли поєднуватися на одній шапці різні хутра, якою тканиною вони покривалися, а також які ґатунки тканин ставили всередину шапок по хутру на підкладку: «Шапка соболья вершокъ суконной красной подложена кумачемъ краснымъ, Шапка соболья вершок бархатной красной исподъ обьяринной красной. Шапка лисья черная вершокъ бархотной желтой. Шапка соболья вершок суконной серой, тулейка соболья пупчатая. Шапка соболья вершок суконной песочного цвету, тулейка лисья черевья. Шапка бархатная опушена овчиною черною тулейка камчатая зеленая» («Опись движимого имущества» 1051). Також в гетьманському інвентарі описані шапки із більш простим хутром – овчини, хоч і не зовсім зрозуміло, належали вони гетьману чи його людям: «21 шапка красныхъ суконныхъ, опушены авчиною черною тулейки авчинные, 2 шапки зеленыхъ суконныхъ опушены авчиною черною, тулейки авчины, 3 шапки суконныхъ вышневыхъ опушены авчиною черною» («Опись движимого имущества» 1079). Завдяки ретельним описам можемо дізнатися, що шапки могли шити з використанням різних типів хутра, «соболья» могла бути повністю із соболя або в поєднанні із дешевшим хутром, ще є поєднання, наприклад, лисиці та овчини, яке йшло всередину шапки: «шапка красного сукна опушена черной овчиною исподъ черевя лисе» («Опись движимого имущества» 1168), або просто з хутра лисиці: «шапка лисья вершокъ суконной красной» («Опись движимого имущества» 1189). «Шапка белого сукна опушена

Мал. 5. (а) – Фрагмент срібного антипендіуму з Любліна – плакетки, що зображує полонених з-під Берестечка, виконаної наприкінці XVII ст. На постатях видно серм'яги (на перших трьох), шапки, подібні на магерки, варіанти герм'яка з петлицями до поясу та великими виложистими комірами. На ногах черевики та вузькі зразки поясного одягу – убрале, або убрале в поєднанні з панчохами. Багато постатей з бородами та короткими оселедцями. (б) – Печать Малоросійського приказу 1686 р., з зображенням козацької старшини. Показані різні характерні зачіски, короткі жупани та доломани, зверху на які накинуто делії та ферязі. В якості поясного одягу показані вузькі штани, на ногах черевики угорського типу та чоботи. (в) – Фрагмент з Титулярника Алексія Михайловича 1672 р. з зображенням козацької старшини. Показані різні типи зачісок, короткі жупани та доломани, зверху на які накинуто делії та ферязі. В якості поясного одягу показані вузькі червоні убрале, на ногах черевики угорського типу та чоботи.

черною овчиною исподъ тафтяной надъ прорехомъ шито золотомъ» («Опись движимого имущества» 1168).

Якщо описані вище шапки мали традиційну форму, то в інвентарі згадується і принципово інший вид головного убору – щось на зразок тогочасної європейської шапки з лопатями, що відгорталися та закривали шию та вуха, близької до сучасної зимової шапки: «*Треухъ соболей пластинчатой, вершок алтомбасной золотной а потому алтомбасу травы серебряные подложен объерью желтою*» («Опись движимого имущества» 1052). В гетьмана Павла Полуботка описана шапка: «*малахай лисей, верхъ штофу красного, белые травы, шапка соболя, верхъ бархатной малиновой, шапка лисья верхъ суконной черной*» («Книга пожиткам» 13).

Шапки українських гетьманів та полковників зрідка прикрашалися пір'ям, вставленим в маленький аграф. У випадку з гетьманами аграф носився спереду, в інших старшин – ззаду шапки. Більшість портретів гетьманів та полковників XVII ст., не кажучи вже про нижчі ланки, взагалі не показують пір'я. З цього складається враження, що навіть гетьмани не завжди носили пір'я на шапках, не кажучи вже про полковників та інших представників старшини.

У спеку чи просто в теплу пору року хутряна шапка на голові приносила дискомфорт, тому для того щоб шапка залишалась на голові, і в той же час не було так спекотно, в XVII ст. поляки, московити та українські козаки, носили шапки покладеними на голову («Незвичайний спосіб. Ч. I.»; «Незвичайний спосіб. Ч. II.»). Цей цікавий момент зафіксовано на низці іконографічних джерел, а також пояснюється в описі ксьондза Кітовича (ksiądz Kitowicz), який жив в XVIII ст. і особисто збирав описи старих й традиційних звичаїв: «*O którą szkodę mniej dbając mężczyźni dawnego sarmatyzmu, pomimo to, że głowa była ogolona, zdjąwszy czapkę i zawiesiwszy ją na jednym uchu, albo wplask położywszy na głowie, skwar słońca wytrzymywali*» (Raczyński 249). Тобто, перераховуючи варіанти носіння шапок шляхтичами, він відмічає: «*або пласко залишивши на голові, спеку сонця витримували*». Цікаво, що такий варіант носіння шапки на голові зберігся на Кавказі та серед кубанських козаків до етнографічних часів та був зафіксований під час етнографічних експедицій (Douglas 300).

Плечовий одяг

До плечового одягу відноситься серм'яга, жупан (кафтан), доломан. Серм'яга – плечовий одяг, що є простим народним аналогом жупана без гудзиків, з вузькою стійкою. В багатьох випадках у козаків серм'яга виконувала функцію саме жупана. Серм'яги були переважно білого кольору (Michałowski i Nagielski 118; Крип'якевич *Історія* 330-340; Грушевський *Історія України* Т.8: 54) і короткими (Мицик *Джерела* Т.1: 51). Серм'яга мала функцію мундиру-барви в козацькому костюмі XVII ст. (Мицик «Польський» 459; Мицик *Джерела* Т.1: 274). Носилася не тільки простими козаками, але й старшиною. У червні 1622 р. обраний козацький гетьман О. Голуб, за описом польського комісара, свідка цієї події, а також усі козаки навколо були одягнуті в серм'яги (Сас 235).

Відома дослідниця одягу І. Турно в своєму словнику визначає серм'ягу таким чином: «*Siermiega (smiermiega) (gr. skaramaggIon — sukno. sukmana) — od XVI w. kaftan chłopski uszyty z grubego, wełnianego samodziału, niefarbowanego, a więc szarego*» (Turnau *Słownik* 164). Так само визначається цей вид одягу і в словнику Б. Лінде (Linde 236). Польські словники дають такі пояснення: «*Siermiega, proste cblopskie sukniisko i odzież*» (Gołębiowski 225); «*Siermiega, proste wiejskie, samodziałowe sukno, ubranie chłopskie, z tego sukna uszyte, sukmana, gunia*» (Arcta *Słownik* Т.2: 674); «*Świtka, Świta, sukmana, chłopska, siermiega*» (Arcta *Słownik* Т.3: 34). Як виглядала серм'яга-сукман, І. Турно показує на прикладі картини з краківського костела Бернардинів «Танок зі смертю» (Turnau *Ubiór* 115). Там показаний простий виріб з доморобного сукна, трохи довший (у випадку сукмана) за серм'ягу, без гудзиків, без великого коміру.

Більше того, серм'яги іноді носили і шляхтичі. Наступна згадка дає можливість зрозуміти, якою серм'яга була в той час за довжиною. Під час передачі викупу татарам в 1648 р. шляхтич Синявський згадується в серм'язі короткій, як сорочка (Мицик *Джерела* Т.1: 51).

Один з мушкетерів з полку Денгофа, будучи під Корсунем, описав в своїй реляції, як вони впізнали козаків. Побачивши вранці вершників у білих серм'ягах, вони одразу здогадалися, що це козаки, а от пізніше з'явилися і татари:

№2(ч.2) (2020)

«(Die) 25 mali. Rano z szaińcu pana pułkownika Denhofa widzieć było Kozaki, bo szaińce były na ugorze roli niskiej w brzezynie i że było opodal, trudno było rozeznąć co za ludzie, aż per perspectivam widzieli, że konni ludzie w białych siermięgach, zaczęli się domysleli, że Kozacy. Kiedy słońce poczęło wschodzić, ukazał się pułk tatarski po drugiej stronie rzeki ex opposito Korsunia, potem i drugi, i trzeci pułk o pięciuset albo sześciuset (ludzi). Kosz szedł dolina» (Michałowski i Nagielski 118). З цього тексту стає зрозумілим, що вояки в білих серм'ягах однозначно асоціювалися у супротивника саме з козаками, а не з кимось іншим.

У липні 1648 р. біля Костянтинова відбувся невдалий для козаків бій. Михайло Грушевський вмістив у своїй книзі фрагмент діаріушу Осинського: «за ласкою божою труп на труні лежав густо аж до переправи, мов біле сукно вкрило поле» (Грушевський *Історія України* Т.8: 54). У 1652 р. поляки знову пишуть, що бачили козацький полк: «всі на добрих конях, у білих серм'ягах» (Крип'якевич *Історія* 330-340).

Основним плечовим одягом козацької старшини був жупан, який в московських документах позначається терміном «кафтан». Кафтани в описах старшинського та гетьманського одягу зустрічаються різних типів, виготовлені із різних матеріалів: шовку, сукна. Випадки, коли полковники під час військових дій не нехтують простими білими габjanими чи серм'яжними кафтанами, вже згадані вище. Серед речей (животов) козацьких старшин в 1663 р. згадані різні кафтани «холодні» із шовкових тканин та кафтани, підбиті різноманітним хутром: соболями, білками, рисями. Важко зрозуміти, чи всі перелічені кафтани мали крій жупанів. Цілком імовірно, що деякі з них, як ті, що були підбиті хутром, мали крій кунтуша. Кунтуші одягалися зверху на жупани. В цей період кунтуші ще не мали розрізних рукавів. Саме такі кунтуші показані на зображенні Леонтія Свічки (Мал. 4, г) та деяких інших. Але під кінець століття вже почали з'являтися варіанти кунтушів із розрізними рукавами. Перелічені старшинські кафтани застігалися на коштовні золочені чи

срібні гудзики, литі або плетені «пугвицы снурковые золотные» (Книги разрядныя 1039), петлі на металізованих чи шовкових шнурах, на деяких кафтанах були коштовні нашивки: «Полковника Василья Золоторенкакафтанъ Турской бархотной алой на соболяхъ, пугвицы золотые съ искрами, кафтанъ обьяринной»², «вишневой на соболяхъ, кафтанъ обьяри золотные по зеленой земль, пугвицы серебряные позолочены холодной, кафтанъ бархотной червчатой холодной безъ нашивки, кафтанъ обьяри вишневой на рысяхъ съ долгою нашивкою, кафтанъ лазоревой суконной холодной, нашивка серебряная» (Книги разрядныя 1034). В опису останнього кафтана не згадані гудзики та шнури, що свідчить про те, що він застібувався на гудзики, розташовані на нашивках. Серед речей старшини згадують в А. Сіліна: «кафтанъ обьяринной желтой на бѣлкахъ хребтовыхъ, семь пугвиць на снуркѣ серебряныхъ, кафтанъ камчатой огненой цвѣтъ на пупкахъ соболяхъ, нашивки четыре, пугвицы серебряные, кафтанъ бархатной червчатой, подложень тафтою лазорвою, пугвицы серебряныхъ золочены с финифтью, на рукавахъ тридцать пугвиць серебряныхъ позолоченныхъ» (Книги разрядныя 1037).

В старшини І. Обрамова: «кафтанъ вишневой атласной, осьмнадцать пугвиць на снуркѣ да на рукавахъ двѣнадцать» (Книги разрядныя 1039). В гетьмана Івана Самойловича серед іншого згадані різні шовкові оксамитові кафтани. Що цікаво, так це поєднання гудзиків спереду по борту та гачків на рукавах: «кафтан камчатый³ вишневыи подложень холстиною 22 гапльычина рукавах и 3 пуговички серебряны, в длину 2 аршина без вершка в подоле 4 арш.», «кафтаны обложены шнурком по обьяринным золотный серебряной, по бархатному зеленый», «кафтанъ мужской обьяринной осинового цвѣт⁴, подпушен тафтою алою въ круги снурок серебряной, кафтанъ мужской комчатой зеленой подложен полотномъ, кофтан мужской тофтяной осинового цвѣту стеганъ на бумаге подложень полотномъ длиной 2 арш в подол 4 арш.», «кафтанъ атласной лазуревой подложень кумачемъ

² Обьярь – цупка шовкова тканина (Словарь Вып.12: 208).

³ Камка, камчатый – кольорова шовкова тканина (Словарь Вып.7: 49).

⁴ Осинов цвѣт – кольору кори осики, сіро-зелений (Словарь Вып.13: 90).

краснимъ, на немъ 47 пугвиць и серебряннихи золоченныхъ. Кафтанъ бархатной зеленой на нем нашивка золотная въ круги снурокъ и голу-нець золотные», «кафтанъ суконной зеленой шиптуховой на нем пуговицы медные. длин 2 арш в подол 4 арш.» («Опись движимого имущества» 1038, 1040, 1060, 1061, 1067, 1093). Як бачимо, кафтани підбивалися, крім шовку, ще й полотном. Місце, де зустрічається підкладка з лицевою тканиною, обшивали шнуром срібним чи золотним. В деяких випадках зустрічаються кафтани, обшиті не лише срібним чи золотим шнуром, але й галуном: «кафтанъ атласовый красный въ кругъ голун золотый съ серебромъ зъ городками, подложенъ полотномъ белым. На нем 50 пугвиць сребрныхъ белыхъ на рукавах 16 гаплицовъ сребреныхъ опушка киндякаовая красная. Длина 2 арш безъ вершка» («Опись движимого имущества» 1167).

Суконні кафтани в гетьманському гардеробі представлені такими зразками: «Кафтанъ суконной вишневой подложен киндякомъ вишневымъ. На немъ 12 пугвиць серебряныхъ золоченыхъ да на рукавахъ 12 гаплицъ серебряныхъ же. Длина 2 арш без вершка. Кафтанъ суконной красной кармазинной подложен кумачемъ вишневымъ на нем 12 пуговиць серебряныхъ золоченыхъ да 12 гаплицъ серебряныхъ, длина 2 арш. Кафтанъ суконной вишневой подпушенъ тофтию сминового цвету струйчетою на нем 12 пугвиць на колечкахъ 2 гаплички серебр золочен» («Опись движимого имущества» 1068), «кафанъ суконный гвоздичного цвету кругом снурок золотной с чернымъ шолкомъ, сканый, кофтаннъ ветхой жолтой подложенъ киндякомъ чернымъ, кафанъ суконный дикогоцвету подпушен тафтою алою на нем 40 пугвиць обшивныхъ золотомъ да гапличка серебряна, кругом снурок золотный сканый» («Опись движимого имущества» 1111), «Кофанъ бархатный вишневой подложен камкою жовтою на немъ гаплички серебряне з чернею, лапости тофяніе аліе, кругом снурокъ зеленой» («Опись движимого имущества» 1093). В цьому фрагменті згадують вже не тільки золотні, але й чорний із золотним шнури та навіть шнур зеленого кольору. Жупанів (кафтанів) в гетьманському гардеробі описана велика кількість, багато із них подібні за матеріалами та виконанням, але не можна не навести ще деякі цікаві поєднання матеріалу та кольору: «кофанъ атласной

рудожелтой, подложенъ кумачемъ зеленимъ, на нем 48 пугвиць серебряныхъ обшивныхъ, да на рукавах 28 гапличекъ серебряныхъ, Кофтан комчатый зеленый, ана той камке травы золотные и серебряние, на нем 20 да 4 пугвицы изумрудныхъ на золотихъ спинкахъ да гапличка серебряная, подложен полотном швабскимъ, подпушенъ тафтою зеленою, на рукавахъ 24 гаплички сребреныхъ, въ круги снурокъ золото съ серебромъ» («Опись движимого имущества» 1092). Серед цієї розкоші вибивається шовковий кафтан, що має ткану поверхню з золотих та срібних «трав».

У книзі пожиток гетьмана П. Полуботка перелічено велику кількість кафтанів, наприклад: «Кафтанъ суконной голубой, вокруг снурок сребреной, кафтан красной суконной, вокруг снурок сребреной, кафтанъ бархатной зеленой, подложен киндяком зеленымъ, вокруг снурок золотой, кафтан парчи турецкой подбитъ весь киндякомъ краснымъ, пуговиць маленькихъ 7 на немъ. Кафтанъ канаватной рудожелтой, подбитъ весь крашениною синюю, вокруг снурокъ сребреной, кафтанъ атласной черной, подбитъ весь крашениною синюю, на немъ 12 пуговиць сребреныхъ малыхъ, кафтанъ тафтяной жаркой, подбитъ весь бурлетомъ зеленымъ» («Книга пожиткам» 11). Якщо більшість кафтанів обшиті «снурком», то останній, вочевидь, не мав такої обшивки.

Серед речей гетьмана І. Самойловича та старшин у 1663 р. також згадані стегані, тобто прошиті кафтани, такі як: «кафтанъ червчатой атласной стеганой, пугвицы королковые на серебръ двѣнадцать, да на рукавахъ серебряныхъ осьмнадцать» (Книги разрядныя 1037), «кофтан мужской тофтяной осинового цвету стеганъ на бумаге подложен полотном» («Опись движимого имущества» 1038). «Кафанъ атласовый красный же, стеганъ на вервахъ въ шахмотъ подложенъ зеленымъ кумачемъ опушка выбоиковая полосатая на нем 2 пуговицы сребряные золоченые в длину полтора аршина» («Опись движимого имущества» 1166). В останньому кафтані, крім того, що він простеганий, вочевидь, між стежками ще й вставлені мотузки «верви».

В полковника П. Рославця взято в 1677 р.: «Сундучокъ с платьемъ: пять кафтановъ, два бархатныхъ вишневого и червчатого цвѣта; два покрытые атласомъ и байбереекою тафтою съ золотою нашивкою и одинъ суконный червчатый кафтанъ на куницахъ. Чемоданъ съ восемью

№2(ч.2) (2020)

кафтанами суконними, цвѣта коричневого и чернаго, тавфтяной бѣлый, атласный зеленый и камчатный лазоревый кафтаны на бѣлкахъ, одинъ изуфреневый (?) кирпичного цвѣта, и два кафтана обьяринныхъ на соболяхъ, одинъ цвѣта вишневаго, другою зеленога» (Костомаров 277).

Під впливом угорської моди в костюмі українців 40–50-х рр. XVII ст. з'явився такий плечовий одяг як доломан, який шили як з коштовних, так і з простих сукон. Документи з Київщини згадують «доломанъ фалендышовый», «доломанъ фалендышовый лазуровый», «доломанъ старый требуховы» (Білоус 149, 153, 154). Зображення козацької старшини на картушах В. Гондіуса (Мал. 3, д), та зображення полковника А. Ждановича (Мал. 3, г) дуже нагадують цей тип одягу: короткий, по коліно, нагадує жупан, попереду до пояса застібався на петлі та гудзики, з вузькими рукавами, які застібалися на гудзики або гачки.

Жупани (кафтани), а іноді і кунтуші, підперезувалися поясами-кушаками, гарусними (плетеними із вовняної нитки) та з шовкового шнура. На кінцях поясів могли кріпитися шиті золотом чи сріблом ворворки. Пояси пов'язували так, аби кінці випускати з двох боків з заходом назад, або з правого боку. Як видно за описами нижче, такі пояси мали багату кольорову палітру: «кушак гарусной красной», «кушакъ шолковой тканой красной по концамъ затканъ золотомъ въ длину 4 арш. 10 вершковъ» («Опись движимого имущества» 1051), «Кушакъ тканой белой шовковой дл 4 арш. Кушак ветхой жовтой шовковой в 5 аршин.» («Опись движимого имущества» 1095), «пояс шелковой зеленой тканой дл 4 арш., пояс шолковой красной тканой длина полпята арш. Кушакъ шолковой тканій же брусничного цвету дл 4 арши 3 вершка. Поясъ шелковой вязеной по концам ворворки обшити золотомъ и серебромъ длина 7 арш и 7 верш.» («Опись движимого имущества» 1114), «5 кушаков красныхъ въ томъ числе 2 кушака вязанихъ длиною 5 арш. 6 вершковъ» («Опись движимого имущества» 1140), «поясъ шолковой красной плетеной ворворки обшиты золотомъ дл 5 арш. Пояс шовковый тесмяной» («Опись движимого имущества» 1189).

Серед речей полковника Семена Палія було кілька поясів: «песочной золоченой, Венгерской золоченой, на концахъ камышки корольковыя

красные, Турецкой безъ тесьмы, одни штучки въ мѣшечкѣ, кушакъ Турецкой на тесьмѣ золотомъ и серебромъ тканъ, поношень, по концамъ штучки золотые» (Бантыш-Каменский 52-54). В гетьмана П. Полуботка: «поясъ красной турецкоко, концы затканы золотомъ» («Книга пожиткам» 32).

При археологічному дослідженні крипт у кафедральному соборі св. Миколая в Дубні археологом В. Гупало було знайдено рештки плетеного поясу: «Небіжчик із поховання II поверх жупана був підперезаний сітчастим поясом, скрученим у джгут. Виріб виготовлений із шовкових ниток, які набули коричневого кольору (первісно, мабуть, кармазинового). Даний пояс репрезентує так звані секеські різновиди, що виплітали технікою спрангу» (Гупало 333). Такого типу пояси є і серед угорських знахідок (Ember 155–160).

Верхній плечовий одяг

Зверху на доломани чи жупани (кафтани) вдягали кунтуші, делії, ферязі та чуги. Чуга, або чюга – московитська назва одягу, подібного кроєм до короткорукавної делії без великого коміру, або простої делії, які московські писці називали в документах «чюгами». Серед речей старшин та гетьмана І. Самойловича зустрічаємо такі чуги: «чюга отласная зеленая съ долгою нашивкою, холодная, чюга камчатая черная съ пугвицы, чюга байберековая червчатая съ нашивкою, чюга бархатная зеленая холодная съ нашивкою долгою» (Книги разрядных 1034), «Чуга турецкая обяриная серебряная а по той обери травы золотные подложен тафою белою длин 2 арш.» («Опись движимого имущества» 1091), «чюга обьяри золотые брусничной⁵ цвѣтѣ, съ нашивкою золотою длинною, чюга вишневая, нашивка золото съ шелкомъ, чюга малиновая суконная холодная, нашивка шолковая» (Книги разрядных 1034).

Кунтуш

Кунтуш (Turnau Słownik 92) відрізнявся кроєм від жупанів, мав цільну приталену спинку, до якої з боків вставляли клинами

⁵ Брусничной – зелений в колір листа брусники.

Мал. 6. (а) – Зразок петлиць з фрагменту портрету З. Оссолінського з синами, 1650 р., Королівський замок в Варшаві. (б) – Зразок петлиць з фрагменту портрету С. Чарнецького, 1669 р., Королівський замок в Варшаві.

розкроєні бокові частини, цільні або різні рукави «вильютами», гудзики чи петлиці (Мал. 6, б). Існував ще один подібний до кунтуша одяг, в польській термінології «кубрак», що шився із тонких тканин, мав схожий крій з кунтушем, але не мав прорізнних рукавів (Turnau Słownik 100). Можливо, деякі з описаних каптанів старшини мали саме такий крій. Принаймні з 1680 р. можна казати, що кунтуші згадуються та використовувались козацькою старшиною (Беляшевський 92). Можливо, описуючи наступний каптан козацького старшини, мали на увазі саме кунтуш, на що вказує цікава деталь, яку якраз можна побачити на деяких портретах (Мал. 6, а) – плетений вузол над гудзиками зверху під головою: «кафтанъ обяринной кирпичный цвѣтъ, подложенъ тафтою зеленою, нашивка золотная, десять пугвиць да въ верху узоль» (Книги разрядныя 1037). У гетьмана П. Полуботка описано багато різних кунтушів, наведемо деякі з них: «кунтуш штофовой малиновой, мѣхъ песцовой подложенъ черевей, обложенъ кружевомъ сребреннымъ, кунтушъ парчевой зеленой, травы золотые и серебряные, подложенъ мѣхъ куней, полы подбиты соболями, вкруг позументъ золотой узенькой и снурокъ золотой же, кунтушъ штофной красный, травы золотыя, подложенъ мѣхъ куней полы пнемного соболями, обложенъ кружевомъ золотымъ, гороки сребреные, кунтушъ суконной крапивной,

подложенъ мѣхъ куней, полы подбиты соболями вкруг позументъ золотой узенькой и снурокъ золотой же, кунтушъ суконной лимонной, подложенъ мѣхъ куней бѣлей хрептовой, обложенъ позументомъ золотымъ, городки сребреные, вкруг снурок золотой, кунтушъ суконный дымчатой, полы подложены штофомъ краснымъ, галунъ и снурокъ вкруг золотой» («Книга пожиткам» 12, 13).

Делія

Делія (Turnau Słownik 45) мала прямий крій, в одному з варіантів – великий комір, довгі широкі рукави з прорізами, підбивалася як шовком, так і хутром. Одним з варіантів делій була делійка (угорською «мента»), що мала короткий рукав (до ліктя) та не мала великого коміру. Вочевидь, простьобана делія з коротким рукавом малася на увазі в наступному описі: «Кафтанъ камчатой рудожелтой стеганой подложенъ киндякомъ лазоревымъ на нем 6 пугвиць сребрныхъ рукава короткіе до локтя широкіе. Длина 2 арш безъ четверти» («Опись движимого имущества» 1167). Делії зображені на козацьких старшинах у низці іконографічних пам'яток. Делії шили, купляли чи отримували в подарунок. Наприклад, в подарунок від кримського хана гетьману Івану Виговському та його полковникам 4 липня 1658 р. було привезено делії білі телетові (шовкові, тафтяні) (Мицик Гетьман 72).

№2(ч.2) (2020)

Ферязь

Ферязю називали верхній плечовий одяг, в якого крій був подібний до делії: широкий або злегка приталений. Ферязь мала довгі широкі рукави без великого виложистого коміру, підбивалася хутром, оздоблювалася петлицями (нашивками), застібалася на гудзики, петлиці, обшивалася золотним чи шовковим шнуром, іноді галуном. Ферязь також представлена в гардеробах старшин: *«ферезия соболья пластинчатая подъ бархатомъ алымъ двоиморховимъ по бархату травы золотные на ней алами жемчужные въ оламахъ по 3 запони золотие въ нихъ 42 камени изумрудовихъ въ золоте..ферезия рисья хрибтовая подъ бархатомъ зеленимъ на ней 8 узловъ зъ пуговицъ и съ петли волоченого золота в руги снурокъ золотной длиной 2 арши в подоле 4 арш.»* (“Опись движимого имущества” 1090). *«Ферезия суконная красная кармазиновая, подложена камкою дикого цвету нашивка золотная зъ шолкомъ, снурокъ шолковой красной, длиной 2 арш.»* (“Опись движимого имущества” 1111), *«спорок ферези красной суконной кармазинной на нем нашивка золотная зъ узлы и зъ пугвяцы золотными обшевными в круги голунецъ серебряной, длиной в 2 арш. Въ подоль5 арш.»* (“Опись движимого имущества” 1027), *«ферезея малиновая суконная холодная съ нашивкою шелковою»* (Книги разрядныя 1034). При арешті полковника П. Рославця в 1677 р. були взята *«ферезея алая, суконная на рысяхъ»* (Костомаров 277).

Шкіряні каптани

Європейські рейтари та польські вершники XVII ст. в якості захисту використовували шкіряні лосині колети. Особливої вичинки шкіра такого каптану була товстою та м'якою, захищала від холодної зброї. Подібний одяг знаходився і в гардеробі І. Самойловича: *«кожан лосиной длина 2 аршина без четверти, на рукавах по 9 гапличков серебряныхъ»* (“Опись движимого имущества” 1040), *«кофтанъ лосиной подпушенъ передъ да рукава обярю красною»* (“Опись движимого имущества” 1140).

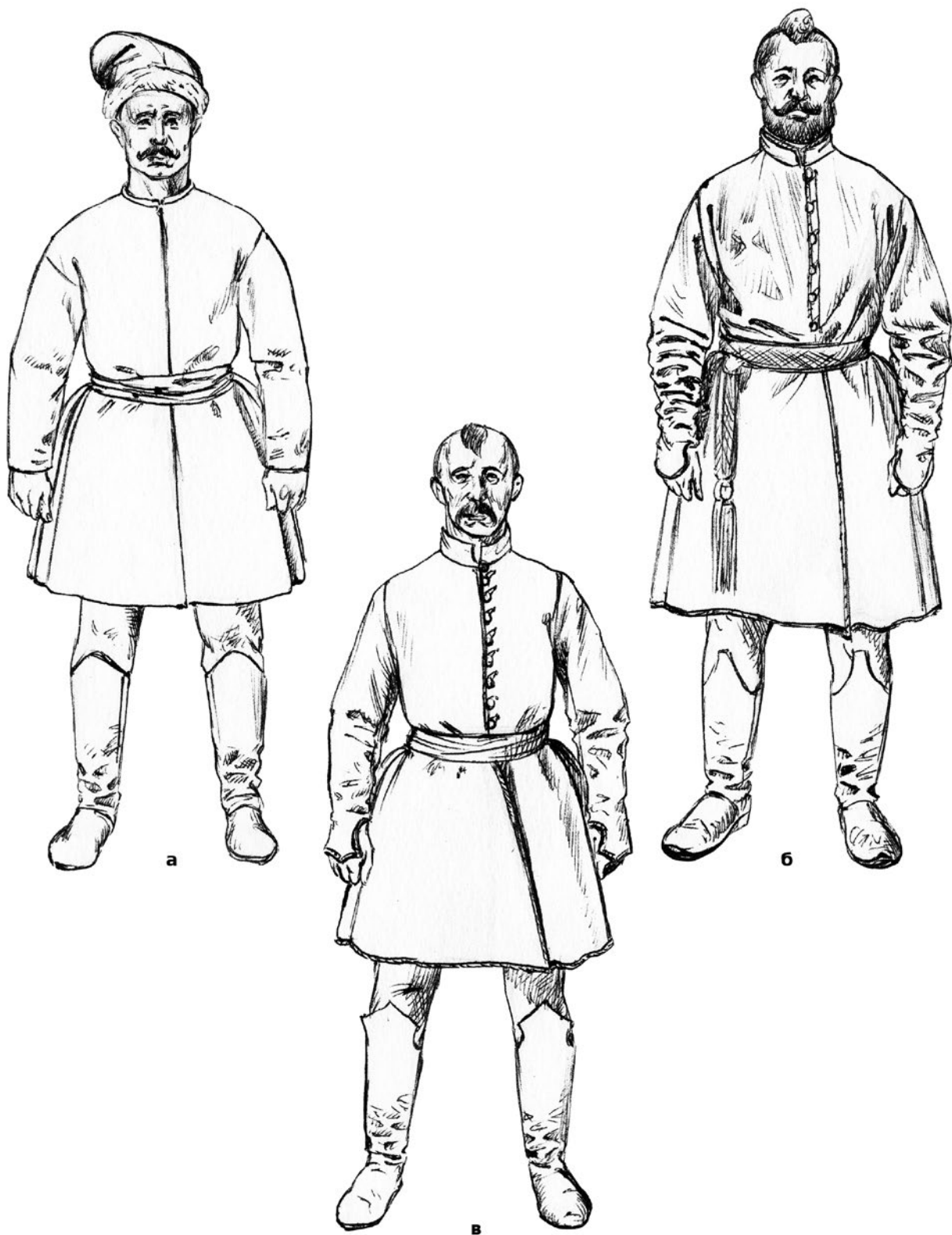
Плащ

В негоду старшина, як і прості козаки, укривалася опанчами (епанчами), або суконними плащами емурлуками, які згадуються в описах старшинського одягу: *«Емурлукъ суконной*

вышневой» (“Опись движимого имущества” 1160), *«Епонча шутруховая лазоревая длина 2 аршина в подоле 7 аршинъ»* (“Опись движимого имущества” 1068), *«Емурлук красный подложенъ камкою зеленою, на немъ 12 пуговицъ медныхъ золоченыхъ»* (“Опись движимого имущества” 1094). Згадки про гудзики, можливо, натякають на те, що цей одяг застібався на них спереду і на рукавах. Під назвою плащ розуміли і конструкцію на гудзиках, відому під європейською назвою плащ «а-ля козак». Гетьман Б. Хмельницький, як згадувалося вище, використовував простий білий плащ, який міг бути виготовлений з повсті або сукна. Часом плащі-опанчі могли шити з різних по кольору матеріалів. У гетьмана П. Полуботка згадані *«епанча синя, воротникъ бархатной зеленой, вокругъ снурокъ шелковой белой крученой серебряной»* (“Книга пожиткам” 17). Екзотичним покриттям плечей могли виступати шкіри диких тварин. Подібними шкурами покривалися польські гусари та гетьмани, а в І. Самойловича були: *«два барса подложены кумачемъ краснимъ»* (“Опись движимого имущества” 1076).

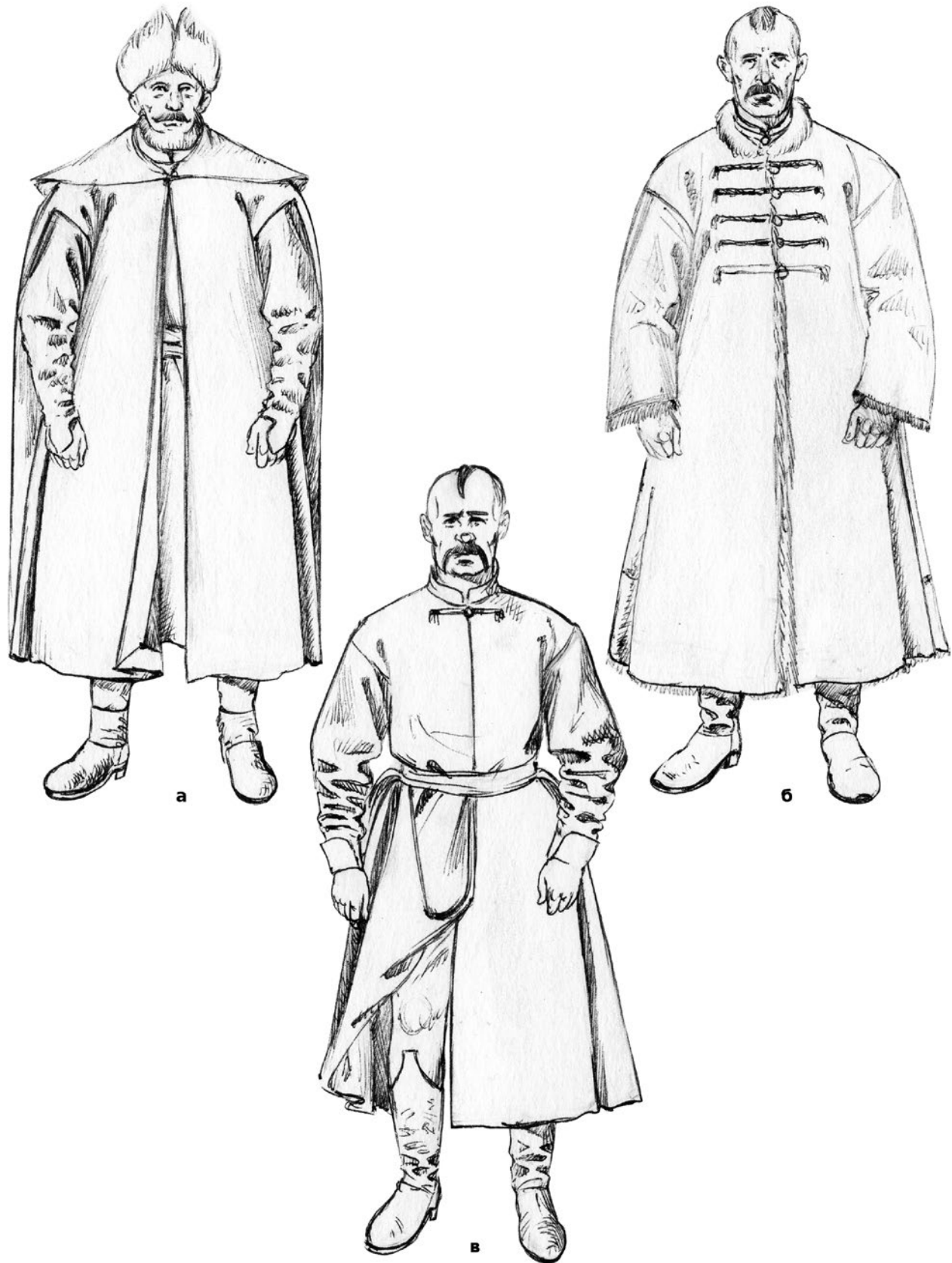
Шуба

Старшини в зимовий період носили шуби (Turnau Słownik 181), широкі з хутряним коміром та широкими рукавами, з хутра різних тварин, зверху критих тканиною: *«Полковника Василья Золоторенка шуба государева жалованая подъ бархотомъ золотымъ Персицкимъ на соболяхъ, восемь пуговицъ серебряныхъ позолочены»* (Книги разрядныя 1034). Серед речей бунчужного Золоторенка згадано: *«шуба лисья суконная алая, пугвицы серебряные, золочены, шуба мужская волчья подъ сукном лазоревымъ»*, а в *«Ясаула Л. Бута шуба лисья голубая суконная, нашивка золотная, ветхая, шуба лисьи лапки подъ сукном лазоревымъ, пугвицы серебряные»* (Книги разрядныя 1037). У гетьмана І. Самойловича також була шуба з вовка: *«Шуба вовчая подъ кумачемъ краснымъ длина 2 аршина»* (“Опись движимого имущества” 1068), *«шуба мужская лисья черевя, подъ тафтою зеленою, ветха, на рукавах 24 гаплички серебряныхъ»* (“Опись движимого имущества” 1027), *«шуба мужская рысья подъ чернымъ сукномъ, въ кругъ снурокъ золото съ шовкомъ сканой, шуба мужская лисья хрибтовая подъ ккамкою луданною тоусиною цвѣту»*

Мал. 7. Графічні реконструкції представників козацької старшини середини – другої половини XVII ст. в різних комплектах одягу (малюнки С. Шаменкова). (а) – Плечовий одяг – серьм'яга; поясний одяг – вузькі убрание; чоботи. (б) – Плечовий одяг – жупан; поясний одяг – вузькі убрание; чоботи. (в) – Плечовий одяг – доломан; поясний одяг – вузькі убрание; чоботи.

№2(ч.2) (2020)

Мал. 8. Графічні реконструкції представників козацької старшини середини – другої половини XVII ст. в різних комплектах одягу (малюнки С. Шаменкова). (а) – Плечовий одяг – жупан; верхній плечовий одяг – делія; поясний одяг – вузькі убрание; черевики. (б) – Плечовий одяг – жупан; верхній плечовий одяг – фerezь; поясний одяг – вузькі убрание; чоботи. (в) – Плечовий одяг – кунтуш-кубрак, модифікація крою кунтуша, але без розрізного рукава; поясний одяг – вузькі убрание; чоботи.

Мал. 9. Графічні реконструкції представників козацької старшини в різних комплектах одягу (малюнки С. Шаменкова). (а) – Плечовий одяг – жупан; верхній плечовий одяг – делія, підбита хутром; поясний одяг – штани; чоботи. (б) – Плечовий одяг – короткий по коліно жупан; верхній плечовий одяг – опанча; поясний одяг – вузькі убрane; чоботи. (в) – Плечовий одяг - доломан; верхній плечовий одяг – кунтуш; поясний одяг – вузькі убрane; чоботи.

Мал. 10. Полковник Ніжинського полку Григорій Гуляницький, 1650-ті роки (малюнок С. Шаменкова).

Мал. 11. Полковник Максим Кривонос, 1640-ві роки (малюнок С. Шаменкова).

(“Опись движимого имущества” 1038), «шуба соболя пупчетая подъ обьярбю серебряною, на ней запони золотые, въ занонахъ по 2 камиеня большихъ изумруднихъ, да 68 каменя среднихъ и малихъ, на одномъ запонѣ пугвица изумрудная зъ яхонтомъ, въ круги снурокъ золотной.» (“Опись движимого имущества” 1090).

В якості дарів чи подарунків за службу старшині дарували різні тканини, іноді в документах було навіть вказано, які саме. У 80-ті рр. XVII ст., перебуваючи в складі посольств,

козацькі старшини отримували такі сукна. Полковники: «французского сукна на пару платья – 10 локтей, тонкого сукна на кунтуш – 5 локтей, фалендишу на жупан – 5 локтей, темно красного атласа – 12 локтей, голубого атласа – 12 локтей, адамашки (камки) померанцевого цвета – 12 локтей»; сотники: «кармазину фалендишевого – 5 локтей, тузинку на жупан – 5 локтей, тонкого сукна на кунтуш – 5 локтей, фалендишу на жупан – 6 локтей»; хорунжим давали: «тузинку на пару платья – 10 локтей,

Мал. 12. Полковник Київського полку Антон Жданович, 1650-ті роки (малюнок С. Шаменкова).

фалендишу – 5 локтей»; осавули та отамани діставали: «фалендишу – 5 локтей, тузинку на пару платья – 10 локтей, тузинку на жупани – 10 (та. – С.Ш.) 5 локтя, тузинку на кунтуш – 5 локтя, паклаку на жупан – 6 локтей»; простим козакам: «тузинку на кунтуши по 5 локтя, паклаку или шептуху (на жупан) по 6 локтей, белого кіру вимоченного – 45 локтей» (Беляшевский 92).

В якості оплати чотирьом козацьким полкам в 1683 р. у Варшаві дали таку ординацію на

кожний квартал: «полковникам сукна голландського по 8 ліктів, та лисяче хутро на потреби до жупанів, осавулам сукана, писарю генеральному сукна на конташ і жупан. Судді полковому та писарю паклаку, сотникам сукна, хорунжим, отаманам осавулам – паклак» (Чухліб 363–366). «В якості оплати за службу в 1683 році, у відсічі турецької навали окрім грошей, полковники Війська запорозького отримали на рік: «сукна голландського по ліктю, осавулам та полковникам фалендишу по ліктю, писар генеральному

фалендишу, писарям полковим по паклаку по ліктю, сотникам так же по фалендишу по ліктю, хорунжим полковим паклаку, хорунжими сотенним по паклаку, осавулам сотенним по паклаку, отаманам (десятники) по паклаку, молодцям (козакам. – С.Ш.) паклаку на одяг по ліктю» (Чухліб 368–370).

Гетьман Іван Мазепа отримував від царів різні коштовні каптани. На початку 1700-х рр., коли в моду в Московській державі увійшов так званий угорський одяг, Івану Мазепі в ролі жалуваного плаття було дано каптани угорського типу: «кафтан венгерской бархатной на собольем пластинчатом меху, с нашивки и с линты и з голуном золотным и с яхонты, ценою 757 рублев и 18 алтын и пол денги» (РГАДА 139 об.), «кафтан венгерской бархатной испод соболей пластинчатой, с рукавами пупчатыми собольи и подпушен отласом золотным, обшит голуном золотным буравчетым широким, да снуром золотным же. Вместо нашивки нашит линт золото серебряном широкой с кистми золотными жи с варворки. пугвицы нашиты золотые с изумруды, и с яхонты, к рукавам у запясья вместо застежек нашиты пугвицы серебряные золоченые с яхонты. Всего ценою 757 рублев и 18 алтын и пол денги, делан тот кафтан в казанском приказе» (РГАДА 176 об.), «кафтан венгерской бархатной на собольем пластинчатом меху, с нашивки и с линты и з голуном золотным, с пугвицы золотными и изумруды и с яхонты ценою в 757 рублев в 18 в пол денги. Во всем против прошлого 1700 году. Бархат из казанского, мех из сибирского, на приклад денги из ратуши» (РГАДА 305). Такий одяг угорського типу використовувався в російській армії до 1703 р., та приблизно до такого ж часу міг носитися як І. Мазепою, так і іншими старшинами.

Поясний одяг

Чоловічий поясний одяг в документах фігурує під різними назвами: це і штани, і портки, і часто згадуваний в документах поясний одяг під назвою «убране» (АЮЗР 218)⁶, або «убэры». В київському тестаменті 1636 р. згадуються

Мал. 13. Полковник Чернігівського полку Мартин Небаба, 1651 р. (малюнок С. Шаменкова).

«убэры фалэндышу⁷ чырвоного» (Білоус 149). На відміну від інших назв, які дозволяють різне трактування, «убране» підписані на одному з кроїв кравецької книги міста Вроцлава (Gutkowska-Rychlewska 526). Креслення показує крій штанів 1640-х років, а підпис «убране» однозначно дає зрозуміти, що цей чоловічий одяг, що фігурує в багатьох документах під цією назвою, є обтислим видом поясного одягу угорського типу. Відома дослідниця історії костюму І. Турно також пише про убране як про обтислі по нозі (Turnau *Ubiór* 21; Turnau *Słownik* 193). Шилися убране з різних тканин, переважно з вовняних, якісних, як згадані вище фалендишові, або з лунського: «Убрание синее лунское» (АЮЗР 216). Такі убране розширилися на верх від коліна та обтягували ногу нижче коліна. Такого типу одяг зображено на представниках старшини та в козаків на мапі Г. де Боплана 1640-х рр. (Turus *Generalis Ucrainae*) (Мал. 3, д). На титульному аркуші до праці Йоахима Пасторіуса «Bellum Scythico-Cosacium» також показаний вузький вид поясного одягу (Мал. 3, е). Такого ж типу поясний одяг показано на зображеннях старшини з титулярника царя Олексія Михайловича (Мал. 5, в) та на печатці Малоросійського приказу 1677 р. (Мал. 5, б).

Серед речей, виявлених В. Гупало в похованні крипти м. Дубно, було знайдено рештки вузьких штанів з темно-зеленої тканини (сукна чи вовни) (Гупало 331).

Штани-гачі

Наступний вид поясного одягу, який фігурує в документах та навіть дійшов до нашого часу – це «гачі», згадані, зокрема, поміж інших видів одягу в польсько-турецькому словнику XVII ст. (Paszkowski 136). Те, що в нас називали гачі, в турків мало назву «sztanь» (штани). З цього можна зробити висновок, що сучасна загальна назва «штани» в XVII ст. мала більш

⁶ Детальніше про поясний одяг можна прочитати в наступній роботі (Шаменков «Поясний одяг» 198-202).

⁷ Фалендиш – гатунок голландського чи англійського сукна середньої якості.

◀ **Мал. 14. (ліворуч)** Полковник Іван Богун, 1656 р.
(малюнок С. Шаменкова).

вузький сенс, позначаючи конкретний вид поясного одягу, і початково було турецьким словом. Згодом термін прижився і в українській мові як назва виду поясного одягу, схожого за кроєм та об'ємами на гачі. В подальшому цей термін ми будемо використовувати як ознаку неширокого поясного одягу з трубоподібними холошами. Те, що гачі ототожнюються з терміном штани, дає нам підказку, як міг виглядати поясний одяг під назвою «штани», який часто згадується в документах другої половини XVII–XVIII ст. Цей поясний одяг з великою мірою вірогідності мав прямі та неширокі трубоподібні холоші. На деяких зображеннях в А. ван Вестерфельда та В. Гондіуса, наприклад, є одяг такого типу – ширший за уброне, трубоподібний, заправлений в чоботи чи постолі. Можливо, гачі могли шитися не тільки з сукна, а й з цупкого полотна.

Поясний одяг, згаданий в описах майна гетьмана І. Самойловича 1670-х рр. під назвою «штани», важко однозначно трактувати. Проте можна стверджувати, що якби вони були широкі та мали крій шаровар, то вірогідно, що вони б були записані під цією відомою назвою, адже канцеляристи знали термінологію. Зауваживши матеріал, з якого їх було виготовлено та знаючи, що розуміли під терміном «штани», можемо припустити, що це найменш як не широкий поясний одяг типу гач: «*Трои штаны суконніе красніе*» («Опись движимого имущества» 1140), «*Штаны отласные красные подложены вишневымъ киндякомъ ушки отласные рудожелтые въ ушколахъ поясъ асенной шовковой*» («Опись движимого имущества» 1167), «*Штаны тофтяные красные*» («Опись движимого имущества» 1038).

На відомих нам зображеннях козацьких старшин широких зразків поясного одягу типу шаровар не показано, як їх не показано і на простих козаках. Навпаки, тут домінують вузькі або помірно широкі зразки. Не зустрічаються шаровари і в писемних джерелах, що стосуються українських козаків. Цей факт потребує трохи ширшого пояснення. Польський дослідник Радослав Сікора зазначає, що останні дві

декади XVII ст. є вирішальними для зміни мод поясного одягу як цивільних, так і військових (на прикладі гусар). Шаровари починають входити в гардероб в 70-ті рр. XVII ст., а до цього домінували вузькі штани («*Spodnie husarzy*»). Згадка про шаровари в польському війську в 1671 р. іноді носять відверто сатиричний характер (Potocki 289). В самій Османській імперії, згідно з іконографією XVI–XVII ст., носили також переважно вузькі – обтісли та неширокі види поясного одягу, а шаровари були не надто поширені. Як зазначають дослідники, ситуація з модою на широкі штани поступово змінюється в 70–80-ті рр. XVII ст. Вочевидь, широкі варіанти шаровар лише в 80-ті рр. поступово почали входити і до козацького гардеробу, і до гардеробу населення України загалом, чому сприяли перемоги та захоплення трофеїв після битв під Хотином та Віднем. Іноді за шаровари помилково сприймають поли жупанів та кунтушів, особливо, коли на зображеннях показано вершників. В українській іконографії та в документах шаровари з'являються лише починаючи з XVIII ст. В переліках майна старшини другої половини XVII ст. – початку XVIII ст. жодних шаровар не зазначено. Одне з перших джерел, де згадуються шаровари саме в козака, а не будь-якого іншого мешканця Речі Посполитої чи Гетьманщини – це згадка в переліку майна бунчукового товариша Г. Фредрикевича, померлого в 1720-х роках: «*шаровари суконніе вишневые*» («Опись домашнихъ» 83).

Сорочки

Сорочки, як правило, зрідка потрапляли в поле зору художників, рідко зустрічаються на зображеннях епохи та невідомі з археології, а тому важко сказати однозначно, який крій вони мали. Знайдені в інвентарі І. Самойловича сорочки мали оздоблення: «*рубашка мужская воротъ и по швамъ шито шолкомъ зъ золотомъ, 2 рубашки мускіе белые по швамъ разшиваны круживцами нитеними*» («Опись движимого имущества» 1153), «*49 рубашекъ швабскихъ тонкихъ полотень въ томъ числе 6 шити золотомъ*» («Опись движимого имущества» 1112), «*шита рубаха въ петлю золотомъ подпушена тафтою красною*» («Опись движимого имущества» 1055).

Рукавиці

Рукавиці вкрай рідко зустрічаються в джерелах, але в гетьманському гардеробі їх налічувалося декілька видів: «*Рукавицы лосиные новые*» («Опись движимого имущества» 1055), «*Рукавицы шолковые вязеные алого да зеленого цвету съ серебромъ и зъ золотомъ*» («Опись движимого имущества» 1048), «*Руковицы собольи пластинчатые под вишневымъ сукномъ. Такиеж подзеленымъ. Руковицы лосиные к запясть по зеленому отласу шито золотом и серебромъ, бохрома красная шовковая съ серебромъ*» («Опись движимого имущества» 1095).

Панчохи

На ногах представники старшини, як і звичайні козаки, носили панчохи, але на відміну від простих козацьких, вони були пошиті із коштовніших матеріалів: «*чулки красные кармазинные подложены крашеныною*» («Опись движимого имущества» 1168), «*чулки шолковые рудожелтые, чулки шолковые алого цвету*» («Опись движимого имущества» 1042), «*27 чулки шерстяния бѣля с красной и бѣлой и черной шерстію*» («Опись движимого имущества» 1079), «*чулки бѣлыя полскіе*» («Опись движимого имущества» 1140). Панчохи носили зверху на штани, одягаючи в чоботи чи черевики.

Взуття

Окрім чобіт з підборами та без підборів, на підковках, козацька старшина носила і різні варіанти черевиків. Це могли бути черкаського, німецького чи турецького типу черевики жовтого, чорного чи чорного кольорів, які показані на деяких іконографічних джерелах, та згадані в опису майна гетьмана І. Самойловича: «*черкаского дела бачмаги жолтіе сафянные*» («Опись движимого имущества» 1168), «*двое башмаки нѣмецкіе замшовые вишневые*» («Опись движимого имущества» 1198), «*11 башмаки сафянные турецкіе жолтые*» («Опись движимого имущества» 1046), «*3 башмаки мускіе турецкіе сафянные жолтые*» («Опись движимого имущества» 1057),

«*Восмеры сапоги черные телятинные*» («Опись движимого имущества» 1046), «*сапоги сафьянные красныхъ*» («Опись движимого имущества» 1040).

Джерел, що стосуються використання черевиків саме українськими козаками, а не просто шляхтичами чи будь кого іншого з населення Речі Посполитої, не так багато. В цьому випадку ми не можемо не згадати цікавий витвір мистецтва, на якому досить ретельно та достовірно подані постаті козаків, серед яких можливо присутній і дехто з старшин. Мова йде про срібну пластину-антипендіум з санктuariюму «*Matki Bożej na Górze Chełmskiej*», в костелі міста Хелм (Польща) (Мал. 5, а) (Michałowski i Nagielski 253). На рельєфі показані полонені козаки після битви під Берестечком 1651 р. Сам рельєф виконано у 70–80-ті рр. XVII ст. на замовлення єпископа Я. Суші, а в подальшому плакетка дороблялася. Композиційно зображення, де показані козаки, дуже близьке до гравюру В. Гондіуса, виготовленої до праці Йоахима Пасторія (Мал. 3, е), але в той же час містить деякі відмінності. В першу чергу це стосується взуття та поясного одягу. Якщо уважно придивитися, можна побачити, що частина козаків одягнуті не в чоботи, а в черевики, також відповідно видно й вузькі уброне або панчохи, що носять разом з черевиками. В цьому немає нічого дивного, адже такий варіант поєднання східноєвропейського одягу із черевиками зафіксовано і в документах (Stefańska 305). Випадки, коли разом зі східноєвропейським одягом носили європейські черевики, є також в живописі («*Smierc Tomasza Becketa*»). На згаданому вище зображенні старшини з титулярника царя Олексія Михайловича (Мал. 5, в) показані черевики з жовтої шкіри в поєднанні з вузьким зразком поясного одягу – уброне.

Аksesуари

З цікавих aksesуарів серед пожиток І. Самойловича згадуються годинники: «*трои часы малые, ковчежцы сербреные*» («Опись движимого имущества» 1025), «*двои часы мѣдные золоченые*» («Опись движимого имущества» 1048).

Спорядження та озброєння

Тема озброєння та спорядження потребує окремої праці, але для повноти розуміння образу стисло окреслимо. Старшинськими ознаками рангу були буздігани, шестопери, в гетьмана булави. Також гетьмани та полковники носили тростини. В І. Самойловича було 5 тростин «оббиты медью посох дерево гобоной», «5 тростинъ въ томѣ числѣ 3 по концамъ окованы серебромъ, одна по концамъ окована желѣзомъ, однажъ безъ оковки» («Опись движимого имущества» 1059).

У полковника стародубського П. Рославця був «пернач полковницкой что называютъ шестоперомъ» (Акты 13: 238). Серед речей гетьмана І. Самойловича: «булавы, буздуганы» («Опись движимого имущества» 1064-1066), «шестоперъ желѣзной, золоченъ мѣстами, в немъ же пистолетъ» («Опись движимого имущества» 1045), «буздуганъ булатной настьканъ золотомъ, наконечникъ и обручикъ сѣрбреные золоченые мѣстами съ черню» («Опись движимого имущества» 1048), «2 буздуганъ сѣрбреные, въ томъ числѣ у одного перья золоченые мѣстами, по концамъ окованъ серебромъ, середина уклеена кожею черною» («Опись движимого имущества» 1048). Булав та буздіганів в гетьмана Самойловича описано біля двох десятків; вони подібні за описами, тому згадаємо лише кілька з них: «Булава сѣрбрная, рукоять деревяная, окована серебромъ же, и визолочена сплошь, съ вѣшимами и зъ берузами, Булава сѣрбрная, рукоять деревяная, окована серебромъ же незолоченая, буздуганъ сѣрбрной, рукоять деревяная, окована серебромъ же, золоченая» («Опись движимого имущества» 1064, 1065).

Основною холодною зброєю були шаблі різних видів та оздоблення, на шкіряних чи на тасьмяних портупях. В І. Самойловича згадані і палаші: «Шаблі різні, польські, татарські, прості та декоровані» («Опись движимого имущества» 1082, 1083). У П. Полуботка: «сабля, оправлена сребромъ съ черню, черенъ костяной белой, сабля оправлена сребромъ визолочена, черенъ весь сѣрбрной визолоченъ, поясъ тесьма шелковая пестрая, сабля оправлена сребромъ визолочена съ черню, поясъ снурок шелковый голубой» («Книга пожиткам» 18). В І. Самойловича описана велика кількість шабелъ золочених

та з дорогоцінним камінням, наведемо опис однієї з них: «сабля, ножны хозу чорного, полоса булатная, черенъ яшмовой, оправа сѣрбрная золоченая сплошь, въ оправѣ 177 каменей яхонтовыхъ и изумрудовыхъ» («Опись движимого имущества» 1082). Шаблі полковників декорувались простіше: «Кіевского полковника Семена Третьяка сабля оправлена сребромъ, Черниговского полковника Аникія Селина сабля Полская оправлена сребромъ, Переяславского полковника Афанасія Щуровскаго сабля оправа мѣдная, Прилучкого полковника Дмитрея Чернявского сабля оправа сѣрбрная визолочена. Ирклѣвского полковника Матѣя Попкѣева сабля оправлена мѣдью, Ясаула Семена Кулженка сабля татарская, Писаря Михайла Восхѣвичасабля Полская оправная» (Книги разрядныя 1032, 1033). Зрідка зустрічаються в описах і така зброя як чекан: «Чеканъ желѣзний оправленъ серебромъ съ черню и обшитъ хозомъ чернымъ» («Книга пожиткам» 25).

Для зберігання набоїв використовувалися ледунки. В інвентарях речей козацьких старшин зустрічаємо: «2 ледунки шитие золотом одна по атласу зеленомъ другая по бархату по черномъ, ледунка шита по красномъ бархату золотом и сребром» («Опись движимого имущества» 1081-1084), у П. Полуботка: «Ледунка, доска сѣрбрная съ черню» («Книга пожиткам» 39).

Порох зберігали в натрусках та рогах: «Рогъ пороховой буйловой черной оправленъ серебромъ» («Опись движимого имущества» 1084), «6 натрусокъ черкасскихъ подъ лосиною шерстью» (Акты 13: 237), «натруска шумовая оправлена сребромъ цепочка сребро» («Опись движимого имущества» 1149). Цікаво відмітити таку дрібницю, як покриття натруски лосиною шкірою. Порох також зберігали і в спеціальних ємностях, таких як «лубяная коробочка съ порохомъ» (Костомаров 277).

В арсеналах полковників знаходилася велика кількість різних за типами та оздобленню пістолетів та самопалів: простих та гвинтованих, із різьбленням та інкрустованих кісткою. Так, у полковника стародубського П. Рославця в 1677 р. було забрано «17 пищалей винтовокъ и круглыхъ, длинныхъ короткихъ, подъ костями, 2 пистолей коловые» (Акты 13: 237), «Пара пистолетовъ съ шкоцкими замками з желѣзною оправою» («Опись движимого имущества» 1048), «Пищаль

турецкая енчарная, настъчено золотомъ и серебромъ, ложа нартъзана костми, Пищаль фузья нъмецкая зъ шкосткимъ замкомъ, на стволу въ трехъ мъстѣхъ вызолочена» («Опись движимого имущества» 1077).

В цей період продовжується використання сагайдачних наборів. Сагайдак та налуччя підвішувалися на шкіряному чи тесьмяному пасі, з гаком, пряжками та запряжником. В описах майна полковників та гетьманів перелічено чимало різних простих та оздоблених, шитих шовком та сріблом садачних наборів. В 1663 р. згадано: «Кіевского полковника Семена Третьяка: лукъ турской лубье простое. Черниговского полковника Аникія Селина лукъ турской подъ золотомъ, лубья шитое, Переяславского полковника Афанасия Щуровскаго, лукъ турской, кибить бѣлая, лубье шито серебромъ, писаря Михайла Восхъвича лукъ турской, лубье шито серебромъ, Ясаула Семена Кулженка лукъ Бѣлгородской съ лубьемъ» (Книги разрядныя 1032, 1033). В гетьмана І. Самойловича було декілька різних багато оздоблених сагайдаків, тут ми наведемо лише один характерний приклад: «Сагайдакъ, оправа серебряная золоченая мѣстами, на налучи 9 мѣстъ серебрянихъ, около круга набрано болванчиками серебряними, кругомъ каемочка набрана болванчиками серебряними, окло кругомъ болванчиковъ мѣстечки серебряніе золоченіе, на ковчанъ 12 мѣстъ серебрянихъ, около круга набрано болванцами кругом койма болванчатая, около болванцовъ мѣстчки серебряные золочены, на колчанъ жъ 3 чѣпочки съ погонцами, да зъ двѣма колечки, зъ пробойци серебряними, въ колчанъ 20 стрѣль, перья беркутовая, на поясъ в съ крушомъ и зъ запряжники

33 мѣстами, да 22 болванца серебрянихъ» («Опись движимого имущества» 1085, 1086).

Захисний обладунок

Із захисних обладунків в старшин зрідка згадується такий захист голови як місьюрки: «мисюрка черепъ поволочень серебромъ, мѣстами вызолочена» («Опись движимого имущества» 1149). Голову Переяславского полковника Афанасія Щуровского захищала: «мисюрка оправлена серебромъ» (Книги разрядныя 1033). Вкрай рідко зустрічається в джерелах використання старшиною захисного обладунку. Вочевидь, обладунки рідко використовувалися, але такі приклади є. Під час сутички в вересні 1651 р. було захоплено двох козацьких полковників, убраних у панцирі (Мицик Джерела Т.2: 322). Панцир, зерцала та захист рук – карваш – згадано також і серед речей І. Самойловича: «Панцырь, карваш панцырной» («Опись движимого имущества» 1028), «зерцала жалованные Петром и Софьей» («Опись движимого имущества» 1173), «Панцырь, на немъ 3 мѣшечки серебряные» («Опись движимого имущества» 1061), «зерцали булатные 4 доски на нихъ два орли с травы, мѣсцами и въ кругами настъчены золотомъ, связаны на пражкахъ сребреныхъ и зъ золотомъ, всего 20 пражокъ, 9 наконечниковъ сребреныхъ золоченыхъ, одного наконечника низъ запряжникъ сребреной золоченой» («Опись движимого имущества» 1173), «панцырь, около ошейника 9 кружковъ малыхъ, 2 наконечника на завязкахъ сребреные» («Опись движимого имущества» 1175).

Бібліографія

- Arcta, Michał. *Słownik ilustrowany języka polskiego*. T.2. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1916.
 Arcta, Michał. *Słownik ilustrowany języka polskiego*. T.3. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1916.
 Douglas, William. *Travels in the central Caucasus and Bashan; including visits to Ararat and Tabreez and ascents of Kazbek and Elbruz*. London: Longmans, Green, 1869.
 Dreścik, J. «Kampanie wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego przeciw powstaniu Chmiel-nickiego w rysunkach Abrahama van Westervelt.» *Muzealnictwo Wojskowe*, № 7, 2000, s. 397–427.
 Ember, Mária. «XVI–XVII. századi ruhadarabok a sárospataki kriptákból.» *Folia archeologica*, 19, 1968, p. 151-183.

- Gołębiowski, Łukasz. *Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych, sposobem dykcjonarza ułożone i opisane*. Warszawa, 1830.
- Gutkowska-Rychlewska, M. *Historia Ubiorow*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968.
- Józefowicz T. *Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690*. Lwów: Wojciech Maniecki, 1854.
- Linde, Samuel. *Słownik języka polskiego*. T.3. Warszawa: Drukarnia XX. Piiarów, 1807.
- Michałowski, J., i M. Nagielski. *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu "Ogniem i mieczem" (1648–1651)*. Warszawa: Viking, 1999.
- Pastorius, Ioachimus. *Bellum scythico-cosacium seu de conjuratione Tartarorum Cosaconim et plebis Russicae contra regnum Poloniae ab invictissimo Poloniae et Sveciae rege Joanno Casimiro*. Gdansk, 1652.
- Paszkowski, Marcin. *Dzieie Tureckie, y utarczki Kozackie z Tatory. Tudziesz też, o Narodzie, Obrzędziech, Nabożenstwie, Gospodarstwie, y Rycerstwie &c. Tych Pogan, ku wiadomości ludziom roznego stanu pozytyweczne. Przydany iest do tego, Dictionarz ięzyka Tureckiego, y Disputatia o wierze Chrześcianańskiej, y Zabobonach Bisurmańskich etc. Przez Marcina Paszkowskiego, na czworo Xiąg rozdzielone opisane y wydane*. Krakow, 1615.
- "Pechat Malorossiyskogo prikaza (silver, 1686, GIM) by shakko." *Wikimedia Commons*, 12 January 2014, commons.wikimedia.org/wiki/File:Pechat_Malorossiyskogo_prikaza_(silver,_1686,_GIM)_by_shakko.jpg. Accessed 2 April 2020.
- "Portrait of Michael Krzyczewski." *Philadelphia Museum of Art*, www.philamuseum.org/collections/permanent/18807.html. Accessed 25 April 2020.
- Potocki, W. *Ogród fraszek*. T. II. Lwów: Wydał Aleksander Brückner, 1907.
- Raczyński, Edward. *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III księdza Kitowicza*. Tom 3. Poznań: Drukarnia Walentego Stefańskiego, 1840.
- "Ritratto del Capitano Mockila generale dei Cosacchi." *Beni Culturali*, www.beniculturali.marche.it/Ricerca.aspx?ids=52449. Accessed 25 April 2020.
- "Session of the Polish Senate in Jasna Góra in 1661." *Wikimedia Commons*, 24 October 2008, commons.wikimedia.org/wiki/File:Session_of_the_Polish_Senate_in_Jasna_Góra_in_1661.PNG. Accessed 25 April 2020.
- "Smierc Tomasza Becketa." *Wikimedia Commons*, 22 December 2006, commons.wikimedia.org/wiki/File:Smierc_Tomasza_Becketa.jpg. Accessed 25 April 2020.
- "Spodnie husarzy XVII i XVIII w." *Kresy*, kresy.pl/kresopedia/spodnie-husarzy-xvii-i-xviii-w/. Accessed 25 April 2020.
- Stefańska, Z. "Polskie ubiory wojskowe z XVI–XVII w." *Muzealnictwo Wojskowe*, tom 2, 1964, s. 295-324.
- "Typus Generalis Ukrainae sive Palatinatum Podoliae, Kioviensis et Braczlaviensis Moses Pitt (Oxford, 1681)." *Wikipedia*, 6 Грудня 2012, uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Typus_Generalis_Ukrinae_sive_Palatinatum_Podoliae_Kioviensis_et_Braczlaviensis_Moses_Pitt_(Oxford_1681).jpg. Дата звернення 25 Квітня 2020.
- Turnau, Irena. *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Semper, 1991.
- Turnau, Irena. *Słownik ubiorów: tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.* Warszawa: Semper, 1999.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*. Том 13. Санкт-Петербург: Тип. А. Катанского и К°, 1884.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*. Том 15. Санкт-Петербург: Тип. А. Катанского и К°, 1892.
- Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (АЮЗР)*. Часть 3, том 1: Акты о козаках (1500–1648). Киев: Тип. И. и А. Давиденко, 1863.
- Байцар, Андрій. "«Чорний Шлях» на картах Г. Боплана та Яна Блау. 1648 р. 1650 р. 1670 р." *Андрій Байцар*, 28 Березня 2019, baitsar.blogspot.com/2019/03/1648-1670.html. Дата звернення 25 Квітня 2020.

- Бантыш-Каменский, Дмитрий. *Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантышем-Каменским, и изданные О. Бодянским*. Т. 2. Москва: Университетская типография, 1859.
- Барвінський, Богдан “Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічно-історична монографія.” *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, том 100, 1930, с. 19-176.
- Беляшевский, Н. “Расходы Речи Посполитой на козацких послов.” *Киевская старина*, № 6, 1897, с. 85-95.
- Білоус, Наталія. *Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст.* Київ: Простір, 2011.
- Белікова, Г. та Л. Членова, уклад. *Український портрет XVI–XVIII століть: Каталог-альбом*. Київ: Артанія Нова; Хмельницький: Галерея, 2006.
- Венгржиновський, С. “Свадьба Тимоша Хмельницького.” *Киевская старина*, Том 4, 1887, с. 26-51.
- Вирський, Дмитро. *Річнополитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)*. Частина 2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008.
- Грушевський, Михайло. *Ілюстрована історія України*. Київ, Відень: Дніпр. Союз Спожив. Союзів України «Дніпросоюз», 1921.
- Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси*. Том 8, частина 3, Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956.
- Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси*. Том 9, половина 1, Нью-Йорк: Книгоспілка, 1957.
- Гупало, Віра. “Дослідження крипти № 3 під бернардинським костелом у Дубні.” *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, вип. 11, 2007, с. 315-336.
- Жолтовський, Павло. *Український живопис XVI–XVIII століть*. Київ: Наукова думка, 1978.
- Завітій, Богдан. “Покрова. Козаки на іконі.” *Історична правда*, 14 Жовтня 2015, www.istpravda.com.ua/artefacts/2015/10/14/148628/. Дата звернення 25 Квітня 2020.
- “Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков.” *Чтения в императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете*. книга 3, Москва: Университетская типография, 1862.
- Книги разрядныя, по оффициальнымъ оныхъ спискамъ, изданныя съ высочайшаго соизволенія II-мъ отделеніемъ собственной Его Императорскаго Величества канцеляріи*. Том 2. Санкт-Петербург: 1855
- Ковалевська, Ольга. *Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.* Частина 2. Київ: Інститут історії України, 2014.
- Крип’якевич, Іван, упоряд. *Документи Богдана Хмельницького*. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1961.
- Крип’якевич, Іван. *Історія українського війська*. Київ: Варта, 1994.
- Косів, Роксолана Р. *Українські хоругви XVII–XVIII ст.* Київ: Оранта, 2009.
- Костомаров, Николай. *Собрание сочинений*. Книга 6, тома 15-16. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1905.
- Кравич, Дмитро П., та Галина Г. Стельмашук, автори та упоряд. *Український народний одяг XVII – початку XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського*. Київ: Наукова думка, 1988.
- Мицик, Юрій. “Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво.” *Український археографічний щорічник*, вип. 8/9, 2004.
- Мицик, Юрій. *Гетьман Іван Виговський*. Київ: КМ Академія, 2004.
- Мицик, Юрій та Богдан Березенко. “Унікальний портрет полковника Мартина Небаби.” *Сіверянський літопис*, № 4-6, 2013, с. 3-4.
- Мицик, Юрій, упоряд. *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.* Том 1 (1648–1649 рр.). Київ, 2012.
- Мицик, Юрій, упоряд. *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.* Том 2 (1650–1651 рр.). Київ, 2013.
- “Незвичайний спосіб носіння головних уборів. Ч.І.” *Блог спільноти історії та реконструкції козацької доби (17c.in.ua)*, 31 Липня 2012, xviic.blogspot.com/2012/07/blog-post.html. Дата звернення 25 Квітня 2020.

№2(ч.2) (2020)

- “Незвичайний спосіб носіння головних уборів. Ч.ІІ.” *Блог спільноти історії та реконструкції козацької доби (17c.in.ua)*, 9 Березня 2013, xviic.blogspot.com/2013/03/blog-post.html. Дата звернення 25 Квітня 2020.
- “Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову.” *Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией*, том 8, Санкт-Петербург, 1884, с. 949–1204.
- “Опись домашних вещей бунч. тов. Григория Фридрикевича.” *Киевская старина*, Том 72, часть 2, 1901, с. 82–83.
- Портреты, гербы и печати большой государственной книги 1672 г.* Санкт-Петербург: Издание Санкт-Петербургского Археологического Института, 1903.
- “Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. Выпуск 2 (От Днестра до Москвы).” *Чтения в обществе истории и древностей российских*, книга 4 (183), Москва: Синодальная типография, 1897.
- Российский государственный архив древних актов (РГАДА)*. Фонд №229, опись №3, дело 122.
- Савчук, Ю. уклад. *Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)*. Київ: Міністерство культури і туризму України, Нац. Музей історії України, 2008.
- Сас, Петро. *Запорожці у Польсько-Московській війні наприкінці смуту 1617–1618 рр.* Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2010.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.* Выпуск 7. Москва: Наука, 1980.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.* Выпуск 12. Москва: Наука, 1987.
- Словарь русского языка XI–XVII вв.* Выпуск 13. Москва: Наука, 1987.
- Сокирко, Олексій. *Лицарі другого сорту. Наймане військо лівобережної гетьманщини 1669–1726.* Київ: Темпора, 2006.
- Чухліб, Тарас. *Відень 1683 Україна–Русь у битві за «Золоте яблуко» Європи.* Київ: Кліо, 2013.
- Шаменков, Сергій. “Поясний одяг у гардеробі населення українських земель та в костюмі козацтва кінця XVI – I половини XVII ст.” *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції*, 2016, с. 198–202.
- Шаменков, Сергій. “Ладівниці українського козацтва та війська Речі Посполитої XVII ст.” *Стрій*, № 1, 2019, с. 43–56.
- Шевальє, П'єр. *Історія війни козаків проти Польщі.* Переклад Ю. Назаренко, Київ: Томіріс, 1993.

